ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 13 (17150)

2006 чылдың ФЕВРАЛЬ 9, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 20.30
Садар өртээ – 4 рубль.

Тыва Республиканың Чазааанда

НОВОСИБИРСКИНИҢ ДУРЖУЛГАЗЫ-БИЛЕ

Вторникте болуп эрткен Чазактың ээлчеглиг хуралынга январь 23-тен 26-га чедир Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың Новосибирск хоорайже командировказының түннелинде чедип алдынган дугуржулгаларга хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның чорудар кол-кол ажыл хемчеглерин бадылаан.

Ол езугаар Сибирь федералдыг округка болгаш регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияга дугуржулгаларны республикага боттандырып чорударының планында Новосибирск областа чуртталга бажыңнарын тударда бедик технологияларны ажыглап турарының дуржулгазын өөренип көргеш, ону республика иштинге нептередип киирерин көрген. Ылаңгыя кожуун төптеринге боду аңгы чылыг, чырык-биле тускай хандырылгалыг чаагайжыттынган бажыңнарны тудары-биле газ дизель ажыглалының дуржулгазын өөренип көөр. Бо хемчеглерниң күүседилгезин А.Б. Свинцовка болгаш Б.Д. Байыр-оолга дааскан.

Туризмни сайзырадыры-биле Алтай Республиканың турисчи фирмаларны көвүдеткен дуржулгазын өөренирин база ажыглаарын Е.В.Кара-Салга дааскан.

2006 чылда экономика адырларынга орну дүрген дуглаттынгыр технологияларны болгаш инновацияларны ажыглаарының планын Чазак хуралынга бадылап киирер.

Регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияга СФО-нуң Дээди экономиктиг чөвүлелинге яамыларның болгаш албан черлериниң национал төлевилелдерни күүседир талазы-биле ажылын таарыштырып баштаары-биле республиканың бүрүн эргелиг төлээзин тургузарын шиитпирлээн.

Чазак Даргазының «Солби» тудуг-садыг компаниязынга ажылының түннелинде бөлүк-бөлүк чурттага бажыңнарын чылыг, чырык, суг-биле аңгы тускай хандырылгалыг болдурарынга ук компания-биле керээни чарары көрдүнген. База аңаа кадрларны өөредип алыры планда кирген.

Ол ышкаш Тыванын үнелиг казар байлактарының, көдээ ажыл-агыйның, кадык камгалалының талазы-биле хемчеглер Чазак хуралынга бадылаттынган.

ИНДИЯГА ӨӨРЕНИРИНИҢ АРГАЗЫ

Чазак хуралынга ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелиниң директору Л.Ш. Ондарның «Азияның дээди профессионал өөредилгези: Индияның университеттери болгаш колледжтери» деп семинарга киржилгезиниң дугайында дыннаан.

Ук семинар 2005 чылдың декабрь 4-тен 14-ке чедир Индияга болуп эрткен. Индияда дээди профессионал өөредилге чурттуң экономиказының хөгжүлдезинде чугула черни ээлеп турар. Л.Ш. Ондар Индияның чамдык дээди өөредилге черлериниң удуртукчулары-биле ужурашкан болгаш ооң түннелинде тыва студентилерниң аңаа өөренип болур аргазын чугаалашкан. Ынчангаш Дели болгаш Бомбей университеттеринге 3-3 кижи республикага чугула херек тускай эртемнерге өөренип алырының дугайында дугурушкан.

ТР-ниң Чазааның Даргазының даалгазы-биле Л.Ш.Ондар Тывадан Дхарамсала хоорайда өөренип турар студентилерниң өөренип, чурттап турар байдалдары-биле танышкан. Өөредилге черлериниң удуртукчулары-биле ужурашкаш, 2006 чылда буддисчи диалектиканың институдунга Тывадан 3 кижи өөренирин база Дхарамсала хоорайда Тибет медицина болгаш астрологияның институдунче шылгалда дужаары-биле Тывадан абитуриентилерни чорударын дугурушкан.

Албан езузунуң медээзи

Национал төлевилелдериң акшаландырыышкыны чоруп эгелээн

Тыва Республиканың Саңхөө яамызы 2006 чылдың февраль 6-да Тыва Республиканың республика бюджединден 440,3 млн. рубль акшаландырыышкынны чоруткан.

Бюджет акша-хөреңгизин бюджет адырының ажылдакчыларының 2006 чылдың январь айда шалың акшазын төлээринге 295,8 млн. рубльди, ажылдавайн турар чурттакчы чоннуң камгаладылгазынга – 16,9 млн., өскүс ургларның пособие төлевиринге — 28,3 млн. рубльди, «Өөредилге» деп национал төлевилелди боттандырарының сорулгазынга күрүнеиң болгаш муниципалдыг ниити өөредилге школаларының педагог ажылдакчыларынга класс удуртуп турар ажыл-чорудулгазы дээш бо чылдың январь айның шаңнал төлевиринге — 5,1 млн. рубльди шилчиткен.

Бюджет албан черлериниң болгаш кожууннарның коммунал ачы-дузазының төлевири 28,7 млн. рубль болган, ооң иштинде чылыг энергиязы дээш — 8,6 млн., электри энергиязы дээш — 8,6 млн. рубль, хөмүр-даш — 4,6 млн., ыяш белеткели дээш — 3 млн. рубль.

Аъш-чем болгаш эм аймаа садып алырынга 14,7 млн. рубльди, стипендия төлээринге — 3,4 млн. рубльди үндүрген. Транспорт ачы-дузазының чарыгдалдарынга — 5,5 млн. рубль, харылзаа ачы-дузазынга — 2,1 млн., кывар-чаар материалдар садып алырынга – 2,8 млн., дериг-хереселдер садып алырынга — 1,6 млн., чунар-бажың болгаш хеп чуур черлер ачы-дузазынга — 0,4 млн. рубль болгаш өске-даа чарыгдалдарга — 9,2 млн. рубль көрдүнген.

Кижи кайгаар, ыт сыгырар ...

ХООЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫ БОЛЧУКЧУЛАР КОНТОРАЗЫ АПАРГАНЫ ОЛ БЕ?

Тыва дылывыс кайгамчык-ла байлак, каас, чечен-мерген, тывызык ийин. Бүзүренчиг эвес, кайгамчык, болган-болбаан болуушкуннар азы үүлдер дугайында тыва улус «кижи кайгаар, ыт сыгырар, хаван каттырар чүве-дир» дижир. Ылап-ла ыт сыгырганын, хаван каттырганын кым көрген боор, ынчалза-даа кижи кайгап-ханмас үүлдер бо-ла болгулаарлар. Оларның бирээзинге Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының «Тываэнерго» акционерлиг ниитилелдиң чингине директору Анатолий Верзаковту эрге-дужаалындан халаар негелдеге удурланып, ону камгалаарын орадашканы болур.

Кижи бодаарга, А. Верзаковтуң удуртуп турары «Тываэнерго» АН биле чоннуң соңгуп алган депутаттарының аразынга суг акпас быжыг найырал туруп кээр хире барымдаа чок, харын мырыңай чоннуң эрге-ажыы дээш оларның аразынга чөрүлдээ тургу дег. Ынчалза-даа «ынанганың бажын ыт чиген ...» дээни ышкаш депутаттар бо удаада чүге-ле ийик, боттарының соңгукчуларының эрге-ажыын бодавайн, тускай эртем-билии безин чок бүгү Тыванын энергетиказын баштап орар А.Верзаковту камгалап үнгени элдеп, ыт-даа сыгырар, хаван-даа каттырар чыгыы чүве-ле-дир. Мооң баажызын тып, чылдагаанын билип аар дээр болза, улуг угаан-даа херекчок чүве-дир ийин. Хамык ужур базала политикада, улуг политикада.

«Мээң дайзыным дайзыны — мээң өннүүм» деп принцип политикада бары билдингир. Бир эвес Хоойлужудулга палатазының депутаттарының аразындан чамдык А. Верзаковту камгалап турар депутаттар үстүнде принцип езугаар «Анатолий Верзаковка Тыва Республиканың Чазаа, ооң Даргазы Шериг-оол Ооржак удур болган шаанда ол — бистиң өннүүвүс, эживис, ынчангаш ону деткиир, камгалаар ужурлуг бис» дээш, ажылын ажыы-биле угбайн, оозун агартыр дээш ол-бо чылдагаан дилеп турар удуртукчуну улам-на «бажын эттендирип», Тыва Республиканың Чазаан, оон бүгү Тыванын чонунуң үнү-биле соңгуп алган даргазын ам-даа тооп көрбезинче ыдалап, ону камгалап медеглел кылган болза бо кижи чугаалаар чүве тыппасла-дыр.

Шыны-биле алыр болза, Анатолий Верзаков «Тываэнерго» АН-ни удурту бергеш Тывага, ооң чонунга, соңгукчуларның ачызы, деткимчези-биле-ле бедик депутат эрге-дужаалды, атты ээлеп-эдилеп чоруур депутаттарның «изиг ынакшылын» чедип ап турар бо каш чыл иштинде үүнү кылыпканыл ынчаш? Бо кижи сактып-билип олурарга, А.Верзаков «Тываэнергону» удуртуп эгелээн соонда, Тыванын ыраккы Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожууннардан аңгыда, бүгү суурларының электризин ай-айы-биле өжүрүп, чон хилинчектеп, чонга бар-чок өре шамнап, чаргы-чаа үндүрген бо-ла-дыр.

Мындыг, боттарының-на соңгукчуларының эрге-ажыын таптай базып турган, боттарының-на соңгукчуларын «электри энергиязының оржулары» деп буруудадып турар,оларга хөй өре шамнап турар удуртукчуну депутаттар ам кээп камгалай бээрге, ылап-ла ыт-даа сыгыра бээр, хаван-даа каттыра бээр чыгыы чүве-дир оң.

Сөөлгү үеде энергетика талазы-биле улуг специалист апарган Улуг-Хем кожууннуң суурларындан соңгуткан депутат Бичелдей Верзаковту деткээн, камгалаан Хоойлужудулга палатазының медеглелин бижип чыткаш, ол дээш депутат эш-өөрүн суртаалдап алгаш, сессияга бадылап тура, 2003-2004 чылдарда Улуг-Хемниң суурлары ай-айы-биле электри хандырылгазы чок турганын уттуп алганы ол бе? Азы «Тываэнергонуң», А. Верзаковтуң эрге-ажыы аңаа эргим, чоок болганы ол бе? Бо ышкаш айтыыглар А. Верзаковту камгалап турар өске-даа депутаттарга хамаарыштыр чайгаар-ла тургустунуп кээри анаа эвес. Азы мында улуг политика-даа чок, Чазак биле «Тываэнергонуң» аразында чөрүлдээни чамдык депутаттар «шын ажыглап», боттарының амы-хууда ажыл-херээн бүдүрүп алган чүве ирги бе?

Ынчаарга Хоойлужудулга палатазының А. Верзаковту камгалаан медеглели, кол-ла чүве Москваже, «Россияның чаңгыс аай энергосистемалары» РАН-че чорутканының соонда, «Тываэнергонуң» кассазындан көрдүнмээн чарыгдалдар дээш элээн акша-түң үнер болза, кижи кайгаар хире эвес чүве-дир оң. Чижээлээрге, чаңгыс борбак тыва оол ойнап турар хол-бөмбүүнуң «Восток» командазын деткип, «Тываэнерго» акша-хөреңги үндүрер болза, А. Верзаков ажыы-биле Хоойлужудулга палатазының удуртулгазының деткимчезин «садып» алганы боор ышкажыл?!

«Тываэнергонуң» А.Верзаков баштаан удуртулгазы чонга хөй өре-шире шамнап, «чоннуң хөй кезии электри энергиязын оорлап турар, ону чазак-чагырга органнары деткип, энергия өртээн төлевезин суртаалдап турар» деп барымдаа чок буруудадыышкынарын, нүгүлүн Тыва Республиканың Чазаа буруу шаап, чоннуң эрге-ажыын камгалааргa аңаа депутаттар чүге удурланып турарыл? Тыванын Чазаа А.Верзаковтуң ажылын кошкак деп үнелээш, ону ажылындан халаар негелде тургузарга, депутаттар ону чүге камгалап, деткип турарларыл? Азы депутаттар «Тыванын чонунуң хөй кезии электри энергиязының оржулары, оларның өре-ширези бажын ашкан, ынчангаш оларны суур-сууру-биле, ай-айы-биле электри-биле хандырбайн барып болур» деп чөпшээрежип турары ол бе?

Тыванын Чазаа биле Хоойлужудулга палатазының удуртулгазының аразында чөрүлдээ бары чонга чажыт эвес. Ол чөрүлдээ кезек-кезек болгаш өөскүп каап, өжүп каап, хөрлээленип чытпышаан. Бо чылдың күзүн Улуг Хуралдың депутаттарының соңгулдалары чоокшулап орарын барымдаалааш, ол чөрүлдээ чоорту чалбыышталып үнүп кээри чугаажок. Ынчалза-даа чеже-даа аразында чөрүлдээлиг болза, Тыванын Чазаа-даа, ооң Даргазы Шериг-оол Ооржак-даа, депутаттар-даа чоннуң үндезин эрге-ажыы дээш бир демниг ажылдаар ужурлуг. Күүсекчи эрге-чагырга органы — Тыва Республиканың Чазаа ажыл-агыйын угбаан, чонга хөй өре-шире шамнап турар, чонну ажыы-биле хилинчектеп турар (ай-айы-биле электри чок чурттаары хилинчек ышкажыл), четпес ажылының уржуундан найысылал Кызылды доңуруп каг часкан удуртукчуну халаарының дугайында айтыыг тургузарга, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы анаа-ла болчукчулар конторазынга дөмейлежип, ону камгалай бээрге, ыракка ыянчыг, чоокка чованчыг апаар-дыр. Бо дугайында чамдык депутаттар шыңгыы боданыр болза эки. А кол-ла чүве бистер, соңгукчулар, чогуур түннелдерни үндүрүп, келир соңгулдаларда езулуг-ла чоннуң үндезин эрге-ажыы дээш турҗур депутаттарны соңгуп алыр ужурлуг бис. Ажыл-агыйын угбаан удуртукчуларның болчукчуларын эвес!

Эртине КУУЛАР.

Кызыл.

Кажан? Каяа? Чүү?

Эртемденнер байырлалы

Дүүн ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилели Улусчу чогаадылга бажыңынга российжи Эртем хүнүнге тураскааткан байырлыг кежээни эрттирген.

Аңаа ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелдиң директору, төөгү эртемнериниң кандидады Л.Ш. Ондар эге сөстү ап, кежээни ажыткан. Чыылганнарга байыр чедирип Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак делгереңгей чүве чугаалаан болгаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының грант шаңналдарын конкурстуң тиилекчилери аныяк эртемденнерге тывыскан. Оон аңгыда республика чергелиг конкурстарның тиилекчилери база Бүгү-россия чергелиг эртем конференцияларының тиилекчилери — школачыларга болгаш оларның эртем удуртукчуларынга шаңналдарны тывыскан. Байырлыг кежээ 2005 чылда кандидат болгаш доктор эртем адын камгалап алганнарга байыр чедириишкиннери-биле уламчылаан.

Улусчу чогаадылга бажыңының фойезинде делгеттинген аңгы-аңгы организацияларның, ТКУ-нуң, өөредилге черлериниң эртем талазы-биле ажылдарын көргүскен стендилеринден оларның кайгамчык чедиишкиннери-биле чыылганнар сонуургап, танышкан. Аңаа Тываның эртемденнериниң садыг-делгелгезин база организастаан.

Светлана БАЛЧЫР.

Чылдың түңнелин үндүрген

Февраль 8-те Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң баштаар черииниң хуралдаар залынга ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелдериниң эвилелиниң төлээлериниң чылдың түңнелин үндүрген ниити хуралы болуп эрткен.

«2005 чылда Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының социал-экономиктиг байдалының дугайында болгаш 2006 чылда сорулгалар дугайында» илеткелди ТР-ниң Хереглекчилер эвилелиниң баштаар черииниң даргазы В.Ч. Ооржак кылган. Оон-биле чергелештир «2006 чылдың отчеттуг кампаниязын эрттириниң дугайында» илеткелди ТР-ниң Хереглекчилер ниитилелдериниң эвилелиниң даргазы Х.Д.Монгуш кылган.

Хуралга оон-даа өске айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Түңнелинде 2005 чылда эки ажылдаан Хереглекчилер эвилелиниң организацияларын шаңнаан.

Семинар-хурал болуп эрткен

«Агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдези» национал төлевилелди боттандырарының талазы-биле хемчеглер дугайында» семинар-хурал республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң хуралдаар залынга болуп эрткен.

Оон ажылынга ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды В.И. Лавриненко киришкен.

«Мурнады хөгжүдер национал төлевилелди боттандырарынга киржип турар хереглекчилер кооператорларынга, арат (тараачын) ажыл-агыйларынга, хууда дузалал ажыл-агыйларынга болгаш бүдүрүлгелерге, организацияларга көдээ ажыл-агый чээлизин бээриниң дугайында» илеткелди «Россельхозбанк» ААН-ниң чээли килдизиниң кол специализи С.С. Оюн кылган. Ол хуралга «Ресоргтехтөп» ККБ-ниң директору А.О. Хертек, ТР-ниң Саң-хөө яамызының сайыдының бирги оралакчызы М.К. Нурзат дыңнадыгларны кылган.

Кара-Хаакче орук ажыттынган

Ийи неделя эрткен соонда Кара-Хаакче дош кыры-биле аргыжар автоорук ажыттынган.

ТР-ниң Орук агентилелиниң кол инженери К.М. Сарыгларның чугаазы-биле алырга, ТР-ниң Чазааның доктаалынга дүүштүр автоорукту январь 23-те кылып дооскан турган. Ийи хонук эрткенде дош кыры-биле хем кежер орукту хынап келген контрольдаар болгаш хайгаараар организацияларның төлээлериниң айыткан чамдык четпестерин февраль 1-ге чедир кылып дооскан.

Февраль 2-де ОШАЧКИ-ниң, ОБЯ-ның, биче хемелерниң күрүне инспекциязының, ТР-ниң Күрүненің автоорук хайгаараар эргелелиниң, Орук агентилелиниң болгаш Бии-Хемни кежер дош оруунда керээлиг ажылдап турар организацияның киржилгези-биле автоорукту ажыткан.

Эң-не чидиг айтырыг

Россияның Эртем хүнүн Тыва Республикага байырлаан хемчеглерге дүүштүр, февраль 6-да республиканың эртемденнер эвилели «Тывада мал оору: ону шиитпирлээриниң айтырыглары» деп темага «төгерик столду» эрттирген.

«Төгерик столдуң» ажылынга эртемденнер, күүседикчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргазының төлээлери, прокуратура болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчылары, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының специалистери киришкен.

Сөөлгү чылдарда бистиң регионда мал оорунуң айтырыы кончуг чидии-биле тургустунуп келген, ынчангаш сайгарылганың программазында дыка хөй айтырыглар кирген. Мал учедунуң, этник психологтуг талазы-биле айтырыглар, мал оорундан экономиктиг чидирилге, эрге-хоойлунуң четпес ажылы дээш, эң-не чидиг айтырыглар тургустунуп турар. Ниитизи-биле эртемденнер мал оорунуң чидиг айтырыын шиитпирлээринге чаңгыс аай системалыг ажылды чорудары чугула деп түңнелди үндүрген.

Сергей ХЕРТЕК.

Мөөрейде—уруглар садтарының башкылары

Кызыл хоорайның өөредилге комитеди школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң аразынга «2006 чылдың кижизидикчизи» деп профессионал мергежил мөөрейин чарлаан. Мөөрей февраль 7-ден 10-га чедир Кызыл хоорайның №35 уруглар садынга болуп эртер.

Конкурстуң сорулгазы—салым-чаяанныг кижизидикчи башкыларны илередип тывары, оларның ажылының дуржулгазын тарадыры, школа назыны четпээн уруглар албан черииниң ажылдакчызының мергежилиниң ат-алдарын көдүрери база уруглар-биле ажыл чорударының чаа хевирлерин болгаш чаа педагогиктиг технологияларның аргаларын көргүзери.

Мөөрейге киржир күзелин илередип, 9 кижи чагыгны киирген. Ол дээрге №30, 29, 11, 24, 21, 34, 36, 19, 6 уруглар садтарының кижизидикчи башкылары-дыр.

Алдынай СААЯ.

«Тыва Республиканың девискээринге алкоголь продукцияларын үүрмектеп садарынга чөпшээрел дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 3-те № 222 доктаалынга өскерилгелер киириниң база Тыва Республиканың девискээринге алкоголь продукцияларын үүрмектеп садарының дугайында декларацияларны киириниң Чурумун бадылаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2005 чылдың декабрь 29 № 1477

Кызыл хоорай

Алкоголь продукцияларын бүдүрерин болгаш оон саарылгазын таарыштырып башкарар федералдыг хоойлужудулгага өскерилгелер болганы-биле, Тыва Республиканың хоойлужудулгазын аңаа дүүштүрер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1.Тыва Республиканың девискээринге алкоголь продукцияларын үүрмектеп садарының дугайында декларацияны киириниң Чурумун бадылаар.

2.Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 3-те № 222 «Тыва Республиканың девискээринге алкоголь продукцияларын үүрмектеп садарынга чөпшээрел дугайында» доктаалы-биле бадылааны Тыва Республиканың девискээринге алкоголь продукцияларын үүрмектеп садарынга чөпшээрелдиң Чурумунуң IX дугаар кезээнге 9.4 пунктуну дараазында сөзүглел-биле киирер:

«9.4 Белен продукцияның хөй-чээлинден 15 ажыг хуулуг этил спирттиг алкоголь продукциязын үүрмектеп садарын аңаа чогуур чөпшээрелдиг кижилер Тыва Республиканың девискээринге 8.00 шактан 24.00 шакка чедир чорудуп болур.».

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Доктаал 2006 чылдың январь 1-ден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Сөс-домак аразында

СОҢГУЛДА БЕТИНИҢ ХОП-ЧИВИ

Эрткен неделяда республиканың Баштыңынга эки чүве күзевес кижилер эзлчеглиг база бир «тиилелгени» байырлааннар. Россияның Президентизи-биле оон план езугаар көрдүнген ужуражылгазы болбаан. Мооң мурнунда бодунуң амдажаан күзелин илередиксээр билдингир бөлүк ажылдакчылар, келир үеде республиканың удуртукчуларының олуттарын боттарынга өөрүшкүлүү-биле үлежирин күзеп эгелээннер. С.Конвиз база катап (оон саны он ашкан боор) Ш.Ооржактың дарый халажыдылгазының дугайында баш удур чугаалап эгелээн. Бо таварылгада Кызылдың билдингир аас-дыл үндүрүкчүзү, Кремльдиң чажыттарын «хөлчок эки билири-биле» дужун хараар кижилерни коргудуп, февраль 2-де РФ-тиң Президентизи-биле республиканың удуртукчузунуң ужуражылгазының үезинде ону халаары чайлаш чок болур диген. Баш бурунгааргы бодаан бодаашкын бүтпээн, улуг эрге-дужаалдыг чурт баштыңының план езугаар хүлээп алыышкынынга сайгарары-биле киирген эң кол айтырыгны улам тодарадып, ажылдап кылыры-биле ону соңгаарлаткан. РФ-тиң Президент Администрациязының чаа удуртукчузу С.Собянин биле Ш.Ооржактың ужуражылгазының үезинде регионнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң элээн каш кол айтырыгларын ажыл-агыйжы болгаш эки байдалга сайгарып чугаалашкан. Ынчалза-даа тус черниң чамдык аас-дылдыг ажылдакчыларының аажы-чаңын билир-ле болгай бис, эзлчеглиг хөөрем чугаазы көвүк ышкаш буступ чаштай-даа берзе, «амыдыралга эргежок чугула» бо темага хоп-чиптиң дүргээ бо чылын мооң-биле кайыын-на кызыгаарланыр чүве деп.

Чүнүң-даа мурнунда, каракка көстүп келир чүүл, ол-ла «Риск» бөлүүнүң талазындан мындыг уткалыг пропагада ажылы бир дугаары эвес-ле болгай. Сөөлгү чылдарда неделя санында үнер конвизчи солуннуң хоозун хопнүгүлү-биле доңнашкан депутат удуртукчуларның аразындан, регионнуң эрге-чагыргазы «ам дораан» солчур деп, янзы-бүрү хевирлиг чугааларны хөйге сыгап келген. Кандыг-даа таварылгада, бис шупту сактыр бис, думчуун борастаарларны чемгерер ол-ла «Рискини» таварыштыр ат салбаан чагаалар үнүп, аарыг-човуланның адынга чедир адап, республика Баштыңын ол шимчетпейн баар азы оон бажыңынга үжээшкинни чорудар үе келген, аңаа удур кеземче херээн оттурарының хемчеглерин чоруткан азы бодунуң эрге-дужаалындан чайлаан соонда ону өске эрге-дужаалче «шөлүптер» азы ону солуп Кызылга келир кижилер чемоданын иштеп эгелей берген дээн чүүлдер-дир.

Эң-не кайгамчык чүве ол «бүзүрелдиг медээлер» шуптузунуң анаа меге болуп турарында база эвес, бир пропагандисчи чүүлдү хөөредип үндүрүпкеш, оозу буурап кааргa, оон орнунга аңаа сугнуң чаңгыс дамдызы-биле дөмей база бирээни чогаадып үндүрүп кээринде база эвес. Хамык ужур ындыг опчок чүүлдерниң хай чокка эртип турары база алызында барып ындыг нүүл-хоп регионалдыг чазактың адын баксырадырының эң кол аргазы кылдыр чүгле шилчий бээри.

Кайгамчык чүве чүл дээрге, тус черниң аудиториязы, бо темага чаа хоп-нүгүлдерни болгаш оон чаа тыптып, көстүп келген чүүлдеринче кичээнгей угландырып, «Рискиниң» «прогнозунче» болгаш сайгарылгазынче ханы кичээнгейни угландырып турар. Бо нүгүлдүң ужур-утказы чүдел? Бо чылдың күзүнүнде республика парламентизиниң соңгулдалары болуру, ынчангаш чоокку айларда бисти чаа болгаш арыг эвес хопнүгүлдерниң ээлчээ манап турар деп чугаалап болур. Оон-биле чергелештир мындыг айтырыг негеттинип кээр, үнүп турар аасдылдың, хоп-нүгүлдүң чылдагаанының дугайында дыңналдыр чугаалажыр үе келбээн бе?

Принцип-биле алырга, оон дөзү билдингир. Хөй санныг хомудалдарның хевирин барымдаалаар болза, республика парламентизиниң Хоойлужудулга палатазының удуртукчуларының федералдыг янзы-бүрү албан черлеринче бүгү талалыг чорудуп турар медээлерин билдингири-биле мынчаар бадыткап болур: бир бөлүк болгаш кезек кижилерниң чорудуп турар суртаал-пропагандисчи ажылының кол бир чүүлү — амгы эрге-чагырганы солуурунуң дугайында хоп-нүгүл болуп турар. Ынчап кээрге, «эң бүзүрелдиг медээлерни» тарадып турар дөстерниң адын салбаан болуру – ону ужуру билдинмес байдалдыг болдуруп турар. Чажыт чүүл кезээде сезиктиг, чигзинчиг болгай.

Херек кырында алгаш көөр болза, чажыт чүүл мында эвээш. Бо темага кым хоп-нүгүлдү тарадып турарыл? Ылап шынын алыр болза, бодун тогдунуп, албандужаал деннелинче депшиирин бодап, бодунуң чаа эрге-байдалын көрүп турар кижи-дир. Бөдүүнүбиле чугаалаар болза, хоп-нүгүл эрге-дужаалдыг кижилерден үнүп турар болгаш ол-ла темага албан езузунуң хомудалын чогаадырынче олар онза кичээнгейни угландырып турар. Республиканың мурнунда турар чидиг айтырыгларны шиитпирлээриниң орнунга, күрүне акшазы-биле доктаамал ыңай-бээр чоруп, чүүлбүрү хоп-нүгүлдери-биле федералдыг аңгы-аңгы ведомстволарны эргип чоруп турар.

Сөөлгү үеде янзы-бүрү кыйгырыгларны, билдириишкиннерни, бижиктерни, чагааларны эрге-чагырганың үстүкү органнарынче бижииринге дыка сонуургалдыг эштерниң аттарын тургузары онзагай чажыт эвес — мооң мурнунда ажыл-херектеринден, үүлгедиглериннен оларны республиканың чурттакчылары кончуг эки билир. Херек кырында, Василий Оюн кым дээрзин, оон кайыын келгенин, кымның ачызы-биле канчаар депшип, өзүп келгенин болгаш түңнелинде кандыг байдалга чедип келгенин билбес эвес бис. Виталий Вальков, Борис Балчый-оол, Анатолий Дамба-Хуурак, Виталий Бартына-Сады, Сергей Сафрин — олар база-ла айдан дүжүп келбээннер-ле болгай. Валерий Салчак болгаш Валерий Оюн-даа, демги кымый Бичелдей-даа

Бир эвес оларга үш-үдүрүм сөс чулчуруур Конвиз, Горев болгаш Багай-оол кезекти, тус черниң энергетика монополияларының удуртукчуларындан тургустунган амгы «Рискиниң» деткикчилерин, а ол ышкаш федерацияларга хамааржып турар ведомстволарының девискээрлериниң чамдык удуртукчуларын кадыптар болзувусса, оларга Москва ырак, а тус черниң чагыргазы оларга айтыышкын бээр эргези чок, Кызылдың ээлчеглиг хоп-нүгүлүнге херек кырында киржип турар кижилерниң бөлүү илези-биле көстүп келир. Мында чажыт чүү боор — шуптузу таныырывыс кижилердир.

Холду чаңгып, боттарынга бижип, аңгы-аңгы кабинеттер кезип кылаштажып тургайлар-ла деп база болур-ла. Ынчалза-даа айтырыг мында эвес, олар боттарының хөделиишкиннери-биле чүгле Чазакка хоралыг салдар чедирип турар эвес, федералдыг эрге-чагырганың органнарынга, федералдыг болгаш регионалдыг массалыг информация чепсектеринге республиканың ниити ат-алдарын баксырадып турар. Сеткил-сагыжындан хомудап чоруур кижилеривис боттарының чогаадыгларынга болганчок-ла фактыларны будап турар болгаш боттарының хөөреткен түңнелдерин киирип турар. Чижек кылдыр «Тываэнерго» ААН-ниң удуртулгазын киирип болур, депутаттарның күжениишкиннери болгаш база бурунгаар шимчээнинин соонда, ажыы-биле меге саннарны үстүкү органнарже киир октап турар, ол чагааларның кол утказы «Рискиге» парлаттынган чүүлдерден шуут-ла өскерлиш чок. Билир-ле болгай бис, «Рискиден» чүнү айтырар боор — оларның аксында ол-ла Оюн, оларның дүүнгү принцип чок нораан дүжүмеди, бөгүн дарлаткан чоннуң эргези дээш кол демиселчи кылдыр хуула берген.

Бо бүгү хомуданчыг болбайн аан. Үш чыл чартык бурунгаар амгы соңгуткан депутаттарның хөй кезии боттарының бо эрге-дужаалынга соңгударда, республиканың ниити сонуургалының ады-биле тодаргай кады ажылдажылганы чорударының дугайында кыйгырыгның адаа-биле соңгутканын кончуг эки билир бис. Соңгукчулар оларга бүзүрээн, материалдыг хандырган, эрге-байдалды, бүрүн эргени бергеннер, олар ону республиканың бөгүнгү амыдыралының чидиг айтырыгларын шиитпирлээринге ажыглавайн турарлар, а чаа удур туржуушкуннарга болгаш хопнүгүлдү деткииринге ажыглап турар. Депутаттар боттарының аазаан чүүлдерин күүсетпейн, ажыктыг хоойлуларны чогаадырының орнунга, чаа-чаа аас-дыл үндүрүп турарга, ындыг чүүл хомуданчыг-дыр.

А.ИРГИТ.

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

2005 чылдың январь-ноябрьда Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалы

2005 чылда казып тывар байлактарны чүдүрүп чорудары, болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң продукциязы болгаш бүдүрүлгелер, электри энергиязын хуваары болгаш ооң бүдүрүлгези, газ база суг 2462,5 млн. рубльге үнелеткен. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң индекизи 108,4 хуу болган.

Казымал байлактарны казып тыварының талазы-биле хемчээли 10, 3 хууга көвүдээн, хөмүр-дашты казып тывары-биле катай өзүлде 16,8 хуу болгаш металл рудалары 8 хууга көвүдээн. Даг-дүгүн бүдүрери чартыынга чедир баткан, рудага хамаарышпас тудуг материалдары 43,4 хуу.

Аъш-чем продуктуларын бүдүргениниң ачызында болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң талазы-биле продукцияны бүдүрүп үндүрери 21,3 хууга өскен, ижер суксуннар-биле кииришпир 57 хуу болуп турар. Аъш-чемге ажыглаар балык продукциязын бүдүрери 2 катап көвүдээн, бирги категориянын субпродуктуларынга кииришпир эът 5,5 катап, эттен чартык фабрикаттар колдуу 2 катап өскен. Консервалар болгаш макарон кылыгларын бүдүрери 25,7 болгаш 15 хууларга өскен. Колбаса кылыгларын, чарба болгаш водка база ликер-водка кылыгларын бүдүрери кончуг дүрген, колдуу чартыынга чедир баткан. Ажыглал ыяшты болбаазыраткаш, продукция бүдүрери 13 хууга өскен болгаш ыяштан кылыглар кылыр дилиг материалдарын бүдүрерин көвүдеткенинден 21,8 хууга чедир өскен. Эжик блоктарын бүдүрери 21, 8 хууга баткан, соңганың 41,3 хууга, а мебель бүдүрери 44,4 хууга эвээжээн.

Электри энергиязын бүдүрери болгаш хуваары, газ, суг эрткен чылдың деңнелинде. 2005 чылда үлетпүр бараанарының өртээ ортумаа-биле 11,3 хууга өскен.

Көдээ ажыл-агыйның бүдүрген продукциязының хемчээли 2310,4 млн.рубль болган азы 2004 чылдың деңнештирген өртектери-биле 95,7 хуу болган. Республиканың арат (фермер) ажыл-агыйларында көдээ ажыл-агыйның продукциязын бүдүрер хемчээли дыка баткан. 2005 чылда олар 23,8 млн.рубльдиң продукциязын бүдүрген азы деңнештирген өртектер-биле 12,5 хуу. Республикада тараның ниити чыылдазы, арыг-ачы-дузаның хемчээлинде харылзаанын чедирген ачы-дузазының деңзигүүрү 12,6 хуу, 2004 чылда ооң деңзигүүрү 10,8 хуу турган.

2005 чылда республикага кол капиталга ажыглаан инвестицияның ниити хемчээли 978 млн. рубль, эрткен чылдың деңнелинден 5 хуу куду болуп турар. Отчеттуг үениң иштинде 16134 дөрбелчин метр 296 бажыңнарны ажыглалга киирген, 2004 чылда 17380 дөрбелчин метр турган.

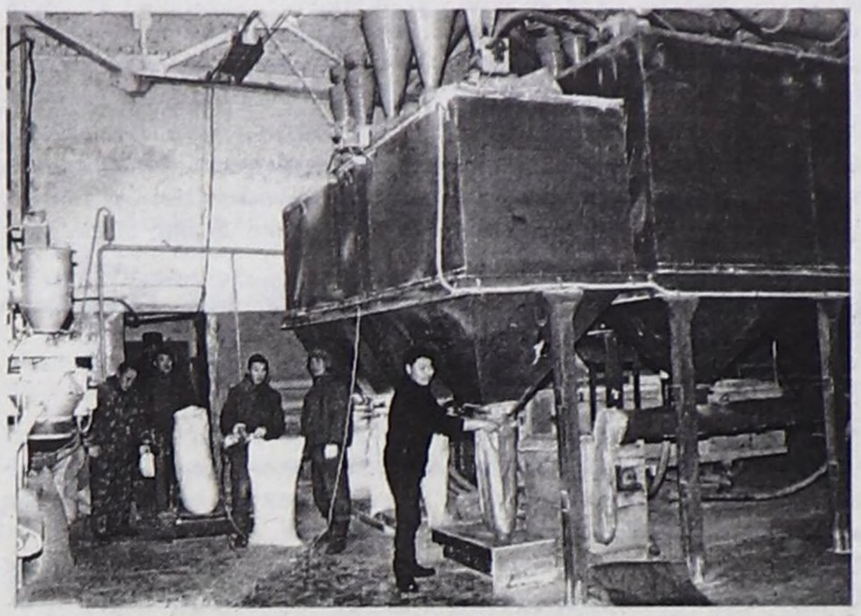

2005 чылда үүрмектеп садар бараан саарылгазы 5455,5 млн. рубль болган, деңнештирген өртектер-биле эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге,14,6 хуу хөй болуп турар. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының 19 хуузу арага суксуннарын сайгарганынга онаажып турар. Эрткен чылын ниитиниң чемненилге черлери 106,1 млн.рубльдиң аъш-чем продукциязын сайгарган, эрткен чылдың деңнелинден 13,4 хуу хөй болуп турар.

2005 чылдың дургузунда аъш-чем бараанарынга хереглекчилер өртээ дыка өскен; эът болгаш куш эъдинге, эът консервларынга, колбаса кылыгларынга болгаш кадырган эъттерге, балыкка база аъш-чемниң далай продуктуларынга,быштакка, сүт продуктуларынга, картофельге, ногаага 13,1—27,7 хууга чедир өскен. Дагаа чуургазынга, тараа далганынга, риске, манная болгаш гречка крупаларынга, чиңге тараага өртектер 3,8 хуудан 20,2 хууга чедир батканы демдеглеттинген. Аъш-чемге хамаарышпас бараанарның өртээ дыка өскен; трикотаж кылыглары, шаажаң-фаянстан болгаш демирден кылган саваларның, парлалга үндүрүлгезиниң, чиик машиналарның, эм-таңның, дилиг материалдарының,бензинниң, хөмүр-даштың, одаар ыяштың өртээ 7,7 хуудан 18,8 хууга чедир өскен.

Чурттталга-коммунал ачы-дузазының тарифи өскен. 2005 чылда чурттталга ачы-дузазының тарифи 62,8 хууга өскен. Коммунал ачы-дузазының тарифтериниң аразында одалга 36,7 хууга өскен, чылыг болгаш соок суг хандырылгазы, канализация дес-дараалаштыр 26,8 болгаш 17,7 хууга, суук газ — 40 хууга өскен.

2005 чылдың январь-ноябрь айларда республиканың каттышкан бюджеди орулгалар талазы-биле 6281 млн.рубльге, чарыгдалдар — 6023 млн.рубльге күүсеттинген. Каттышкан бюджеттиң ниити орулгаларында бодунуң орулгазының үлүү 19 хуу, федералдыг бюджеттен эгидилге чок шилчидилге — 81 хуу болган. 2004 чылга деңнээрге, бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш хуу кижилерге берген чээлиниң хемчээли ийи катап өскен. Хереглекчилерниң үлүүнге чээлиниң 71 хуузу онаажып турар.

2005 чылда чурттакчы чоннуң боттуг акша орулгазы эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге,7,9 хууга өскен. Чурттакчы чоннуң кижи санынга акша орулгазы доктааттынган санажылга-биле айда 4013 рубль болган, 2004 чылда 3352 рубль турган. Чурттакчы чоннуң орулгазының өскени колдуунда бюджет адырының ажылдакчыларының шалының өстүргенинден, пенсияга немелде санаашкыннарны чорутканындан болгаш 2004 чылдың август 22-ден эгелеп Федералдыг хоойлуда көрдүнгени-биле мооң мурнунда чурттакчы чонга натура-биле төлеп турган чиигелделерни 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп акша-биле төлеп эгелээни-биле холбашкан болуп турар.

Орулгазы чурттаарының адаккы хемчээлинде чурттакчы чоннуң саны 2004 чылга деңнээрге, 3,3 хууга кызырылган болгаш ниити чурттакчы чоннуң 44 хуузу азы 135,2 муң кижи. 2005 чылдың январь-ноябрь айларында чаңгыс ажылдакчыга, бир айда ортумаа-биле санаттынган шалың акшазы 6755 рубль болгаш 2004 чылдың бо үези-биле деңнээрге, 12 хууга өскен. Республиканың 64 организацияларының 2005 чылда ажыл төлевиринде хуусаазын эрттирген өрезиниң ниити хемчээли 40 млн. рубль, ооң 25,8 хуузу 2004 чылдың өрези болуп турар.

2005 чылдың ноябрь төнчүзүнде чурттакчы чоннуң ажылдаар назылыг хамаатыларының саны 131,3 муң кижи турган. Ажыл чок кижилерниң саны 28,7 муң, ол эрткен чылдың деңнелинден 5,9 хуу хөй болуп турар. Ажыл чоктарның учедунда 13 муң ажылдаар назылыг хамаатылар турган.

2005 чылдың он бир айларында чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдези, 1000 кижиге онааштыр 5 кижи болган болгаш 20 хууга баткан. Эрткен чылын 5484 уруглар төрүттүнген болгаш 4013 кижи өлген. Бичии уругларның өлүп хораар чоруу 1000 уругнуң бирээзинге хамаарыштыр алырга, 19 уруг өлген болуп турар.

1449 өглеңишкен болгаш 402 өг-бүленің чарылганы демдеглеттинген. Хоойлу-дүрүм езугаар бүрүткеттинген 1000 өг-бүле тутканнарга хамаарыштыр алырга, ооң 277-и чарылган болуп турар, эрткен чылдың ол-ла үезинде 339 турган.

2005 чылда республиканың девискээринде эпидемиологтуг байдалдан алгаш көөрге, ижин-шөйүндү болгаш үстүкү тыныш органнарының инфекциязындан, эр-херээжен чорук дамчыштыр аарыыр чорук көвүдеп турар.

2005-2006 өөредилге чылының эгезинде ниити билигниң 176 хүндүскү школаларынга, 61 муң өөреникчилер өөренип турган, оларның 18 муңу (30 хуузу) ийигиээлчегге өөренип турар, 0,2 муң өөреникчилер үшкүээлчегде өөренип турар. 2005 чылда ортумак билиг дугайында аттестатты 3875 кижи, кол ниити билигни 6328 кижи алганнар.

2005 чылдың октябрь 1-де республиканың тускай ортумак өөредилге черлеринге 6546, күрүнениң дээди өөредилге черлеринге 5258 студентилер өөренип турган. Күрүнениң дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлери дес-дараалаштыр 1289 болгаш 2412 студентилерни хүлээп алган, дес-дараалаштыр 681 болгаш 1738 специалистерни доостуруп үндүрген.

2005 чылда бүрүткеттинген кем-херек үүлгедиглери 13 хууга өскен. Аар болгаш онза аар кемниг херектер үүлгедиглери 10,3 хууга өскен. Үптээшкин,бузурукчу чорук, дээрбедээшкин болгаш экономиктиг кем-херек үүлгедиглери дыка өскен. Янзы-бүрү кем-херек үүлгеткен херээженнерниң саны 28 хууга, 14-тен 18 харга чедир назы четпестер 11 хууга, доктаамал орулгазының дөзү чок кижилер 12 хууга, эзирик байдалдыг тургаш кем-херек үүлгеткен кижилерниң саны 6 хууга өскен. Кем-херек үүлгедиишкиннерин илередип тывары 53,8 хуу болган, 2004 чылда 54,1 хуу турган.

Күрүне статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органы.

Школа-интернаттың амыдыралындан

БУЯНЫ ЭГЛИП КЭЭР

Республиканың тускай (коррекциялыг) 6-гы хевирниң бот-башкарлып, шимчээри кошкак ургларның Ак-Довурак хоорайда ниити-билиг школа-интернады ажыттынгандан бээр үр болбаан, чаала 3-4 чыл эртип турар. Ынчалза-даа бо хүннерде ооң ажыл-ижи-биле танышкаш, бут кырында туруп келген школа-интернат-тыр дээрзинге бүзүредим. Ында салган сорулгазын чедип ап шыдаар, чогаадыкчы аныяк башкылар коллективин А.С. Сарыглар удуртуп турар. Айлана Сергеевна — Ак-Довурак хоорайда билдингир удуртукчуларның бирээзи.

Эгелээнин эчизинге чедирер бо удуртукчу баштай хоорайның өөредилге-бүдүрүлге төвүнге директорлап тургаш база-ла ажылын шуудадып, мактадып турганын сактып ор мен. Ол Красноярскиниң педагогика институдунуң филология факультедин дооскан. Кижилерни ажылче хаара тудуп, шынарлыг, сеткилинден бердинип ажылдаар кылдыр удуртуп шыдаар удуртукчу башкының кызымаккай ажылын коллектив кежигүннери мактаар болду.

Шынап-ла, школа-интернатты септеп кылганы-даа, дерип-каастааны-даа магалыг. Школа-интернаттың турары ийи каът бажыңга баштайында казарма, ооң соонда өөредилге-бүдүрүлге төвүнүң станоктарлыг мастерскаязы турган. Ону долузу-биле эде кылып, чаартып, бир дугаар улуг септелгени башкылар коллективи болгаш ажылчыннар боттары кылган. Баштайгы өрээлге эң эгезинде сес уруг чурттап турган. Ам ында 50 уруг чурттап, өөренип турар. Ийиги каътта бир өрээлде-ле үш уруг чурттап турар, таарыштыр кылган удуур өрээлдерлиг. Бирги каътта ургларга таарыштыр кылган чаңгыс олуттуг парталарлыг класстар бар. Бирги, ийиги-даа каътты дерилде-каасталгазы дыка чараш. Коридорнуң ужунда фойеде өңнүг телевизорну ургларга көрүп турар. Күш-культура залы, тренажер залында тускай эмнээшкинге дузалыг дериг-херекселдерлиг. Чиңнээр, массаж кылыр кабинеттер ажылдап турар. Ойнаар зал бир аңгы. Улуг, делгем столоваяда ийи повар ургларга чаагай аъш-чемни белеткеп турар. Аъш-чем-биле хандырылгада хомудал чок. Мындыг чаа эт-септиг, таарыштыр кылган школа-интернатка чурттаксанчыг, өөрениксенчиг болбайн канчаар. Ургларга чайын тарап чангаш, школа-интернадывысты шуут сакты бердивис дижип кээр деп кижизидикчи башкылар чугаалаар чорду.

Эртем аайы-биле кичээлдерден даштыкы дылды безин ында өөредип турар. Өөредилге талазы-биле бүгү ажылды директорнуң өөредилге талазы-биле оралакчызы Анюта Артис-ооловна Кара-Сал удуртуп турар. Ол ТКУ-нуң бойдус-география факультедин кызыл диплом-биле дооскан, шыырак удуртукчу-башкыларның бирээзи. Кичээлдеп турар класстарже киирип, башкылар болгаш кижизидикчилерниң ажылдарын тайылбырлап турарындан эскерерге, бо башкы, шынап-ла, шуптузун холга алган, чурум-дүрүм езугаар ушкарып-башкарып турары илдең.

А класстан дашкаар үелерде янзы-бүрү бөлгүмнерге оолдар, ургларга сонуургалының аайы-биле киржип турар. Ылаңгыя чинчи-биле каастап кылыр, чымчак ойнаарактарны кылганының чараш деп чүвезин. Оюмаа Павловна Адыяа – күш-ажыл кичээлиниң башкызы. Бо аныяк башкызындан ургларга хөйнү-ле өөренип ап турар болду. Спортчу оюннар секциялары, стол теннизи, хүреш ажылдап турар. Эгезинде кылаштап шыдавас ургларга безин элээн турган. Эмнээшкинниң ачызында экижип турарлары кайы хөй.

Башкылар коллективи хоорайның бүгү-ле хемчеглеринге идепкейлиг киржип, өөрейлерге удаа-дараа тиилекчилер болуп турар. «Тиилелгеге салют!» фестивальга башкылар 2-ги черни алган. Республиканың башкылар следунга бирги черни, «Чүс чылдар өттүр танцы» өөрейге Гран-при шаңналынга төлептиг болганнар. 2005 чылда хоорайның организацияларының аразында Чаа чыл өөрейинге база тиилекчи болган.

Класстан дашкаар кижизидилге талазы-биле ажылдарны дилге яамызы Красноярск хоорайже Чөөн Сибирьниң коррекциялыг ургларга школа-интернадының удуртукчулар семинарынче өөредип чорутканы дыка-ла таарымчалыг болган. Аңаа харын документация кылырын, ажыл планын, хүн чурумун, кичээлдер расписаниезин канчаар кылырын өөренип ап, ниити удуртулганы чорударын башкы билип алгаш келген. Сибирьниң ол-бо хоорайларындан чыглып келген башкылар аргадуржулга солчуп, семинарлап шаг болган. Чанарда Айлана Сергеевна эмгежок-ла хөй олуртур ногаан ыяштар, чечектер садып алган. Ынча хөй чүвени канчаарың ол деп өөрү кайгап айтырар болган. «Школа-интернадывыстың ногаанчыдылгазынгала херек болгай» — дээрге, удуртукчу-башкылар ооң кызымаан магадап, бажын чаяр болган. Ынчаар түреп чорааш эккелген ыяштары, чечектери ийи каът бажың долу өзүп мандып турарын көрдүм.

Лайла Даниловна Саая удуртуп турар. Ургларга башкыларындан үлегер ап, эки өөренип, өөрейлерге киржип, шаңналдыг черлерни ап турар. Оюмаа Монгуш, Аялга Наскал, Хорагай Хомушку, Алдын-Сай Хуназыг, Сылдыс Донгак болгаш өскелер-даа аажок талантылыг. Ургларга хүнү, инвалидтер хүнүнге тураскааткан конкурстарга доктаамал шаңналдарны ап, көрүкчүлерни кайгадып турарлар. Республиканың школа-интернаттарының уран чүүл көрүлдезинге ийиги черни алган. Эки ойнап-хөглеп билир ургларның өөренири-даа эки. Эки өөренип турар ургларның аттары бо: Анюта Монгуш, Росина Кара, Альбина Саая, Чаян Монгуш, Буян Хертек, Роберт Сартыв, Шеңне Монгуш, Юлия Донгак.

Эң эгезинде чүден эгелээр аайы тывылбайн турган болбайн аан, ооң мурнунда ындыг дуржулга чок башкыларга. Септелгени кылып алгаш, өөренир ургларга чыып, ол-бо кожуннарны кезиир ужурга таварышкан. Адаиелер ужурун билбес болгаш уруг-дарыын бериксевес, пенсиязы дүжүп каар деп бодаар сагыштыг, ынчангаш дыка хөй тайылбыр кылыр ужурга таварышканнар.

2003 чылда директор башкы А.С. Сарыгларны ТР-ниң Өөредилге солчуп, семинарлап шаг болган. Чанарда Айлана Сергеевна эмгежок-ла хөй олуртур ногаан ыяштар, чечектер садып алган. Ынча хөй чүвени канчаарың ол деп өөрү кайгап айтырар болган. «Школа-интернадывыстың ногаанчыдылгазынгала херек болгай» — дээрге, удуртукчу-башкылар ооң кызымаан магадап, бажын чаяр болган. Ынчаар түреп чорааш эккелген ыяштары, чечектери ийи каът бажың долу өзүп мандып турарын көрдүм.

Баштай ак-довуракчылар республикада боттарынга дөмей хевирниң школаларын кезип, өөренип, арга-дуржулга солчуп, коллектив бүрүнү-биле чедип турган. Ам ол школа-интернаттар ак-довуракчылардан кээп өөренип турар апарганы солун. Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазы В.С. Монгуш, ынчангы өөредилге килдизиниң эргелекчизи И.Х. Ойдуп, ТР-ниң өөредилге сайыды П.А. Морозов олар улуг деткимчени көргүзүп, дузалаанын директор өөрүшкү-биле демдеглеп чугаалап орду. 50 ургга чүү херегил санап, бижээш, херек бүгү документилерни долдургаш, эккелиңер дээрге, школа-интернаттың бухгалтери А.С. Хомушку медтехника, кухняга, школа-интернатка чүү херегин кончуг шалыпкын кылгаш чоруткан. «Бут кырынга туруп алырывыска республиканың коррекция диагностика төвүнүң болгаш ТР-ниң Өөредилге яамызының тускай эртемниглери Римма Шөмбүлдеевна, Галина Николаевна, Маргарита Деспил-ооловна олар улуг дуза, деткимчени көргүскен»— деп, директор онзалап айтып орду.

Хол-буду шимчээри кошкак ургларны, хендирбезинде чедер-четпестерлиг ургларны чыып, школа-интернадын дерип алгаш, башкылар өөредилге, эмнээшкинче кол кичээнгейин угландырган. 0,5 шалыңга чугула херек специалистерни чалап, арай боорда четчелеттинип алганнар. Ам штатта башкылар, кижизидикчилерден аңгыда психолог, хирург-невропатолог, логопед, социал-педагог, эмчи сестралары чартык шалында ажылдап турар.

Физиокабинеттиң эмчи сестразы Алдын-кыс Маадыр-ооловна Кара-Салдан массаж ургларга кайы хире дузалап турарын сонуургап айтырдым. – Массаж соонда ургларга маңаа бичии дыштанып чыдар ужурлуг, бо-ла удуп калган боорлар. Массаж алырынга дыка ынак, мурнун былаажып келирлер. Мында дээди категорияның эмчи сестразы, «ТР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» Александра Делгеровна Ооржак-биле кады ажылдап тур бис. Эмнээшкинге ургларга дыка тааржып турар — деп, ол тайылбырлады.

Школа-интернаттың ургларының шимченир органнары кошкак дээрден башка, ниити угаан-медерел сайзыралы кадык ургларбиле дөмей. Ынчангаш доктаамал солун хемчеглер эрттиринге дыка ынак. Тиилелгениң 60 чылынга байырлыг чыскаалды дыка солун кылдыр эрттиргенин чугаалап турдулар. Теннис маргылдаазы, аныяк эколог бөлгүмү, танцы бөлгүмү дизе-ле, хостуг шак ургларда чок. Библиотекада чаа номнар бар, ынчалза-даа арай чедишпес. Номнар талазы-биле байдалы арай хирелиг. Эң-не солун чүүл — Март 8-тиң байырлалында аваларга тураскааткан чурук өөрейин эрттиргени. Кижи бүрүзү авазын чурааш, ол чуруктарын аваларга белек кылдыр берген. Бирги черни Оюмаа Монгуш алган. Авалар аажок өөрээн.

Ада-иелер шаа-биле дуза деткимчезин көргүзүп турар. Ылаңгыя Чадаанадан Чаянаның авазы Салбакай Сергее-Байыровна ырак-даа болза, бо-ла кээр. Ургларга ава хол куруг келбес. Олчакайның авазы Урана Донгак, Чаян-Кежиктиң авазы Аржаана Доржу, Белек Ооржактың кырган-авазынга болгаш өске-даа ада-иелерге башкылар дузазы дээш өөрүп четтиргенин илередип турар.

Ам кандыг сорулгаларлыг ажылдап турарын директордан айтырдым. «Амдан эгелеп бистиң мындыг хевирниң школа-интернадын дооскан ургларны улаштыр дээди өөредилге черлеринче өөредип чорудар ажылды кичээнгейге ап, чамдык черлер-биле дугуржулгаларны чоруда бердивис. Ол-бо черлер-биле харылзажып, чагаалажып, тускай сеткүүлдерден ол талазы-биле информацияларны дилеп тур бис. Красноярскиниң экономиктиг университеди коррекциялыг школа-интернаттар-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар чүведир. Олар-биле харылзаа тудар сорулгалыг бис. Чогум бодап, күзеп орар чүүлдеривис-ле хөй, бассейн дугайында-даа келир үеде планнарже киирип тур бис» – деп, Айлана Сергеевна тайылбырлады.

Келир үеде ажы-төл кадыкшыырак, эртем-билиглиг болзун дээр болза, амдан эгелеп сорулгаларны салыры чугула болгай. А бо коллективтиң удуртукчузу салган сорулгазынга чедип чаңчыккан болганда, чогаадыкчы аныяк коллектив ону деткиир дээрзи чигзиниг чок. Ургларының— өөреникчилериңнериң буяны силерге эки чүүлдер бооп эглип кээр, башкылар база эмчилер.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

Чуруктарны школа-интернаттың архивинден алган.

Курлак чедир мөгейип тур бис

2006 чылдың январь 19-туң хүнүнде 4 шак 30 хире минута турда, Черби—Кызыл аразынга пассажирлер сөөртүп чораан автобус Бии-Хемниң оң талакы эриинге бичии-ле четпейн чорда, хенертен дош буступ эгелээн. Түңнелинде, аңаа чораан чон сугга дүшкен.

Айыыл-халапка таварышкан кижилерге дүрген дуза чедирер ажылды сумувустуң чагырыкчызы Лидия Александровна Куулар шалыпкын болгаш шын организастаанын сумувус чону болгаш кожавыс Чербиниң чону сеткиливистен үнелеп турар бис.

Лидия Александровна шупту черлерже: ОБЯ-же 4 шак 40 минута үезинде бир дугаар медээни берген, ол ышкаш кожуунче база дыңнадыгны кылган. Оон суурнуң эр чонун дүрген дуза чедиреринче кыйгырган. Айыыл-халапка таварышкан чонга дуза кадарының кыйгырыынга көвей кезии аныяк оолдар беленин көргүзүп, дузазын катканынга чоргаарланып турар бис.

Школа болгаш эмнелге коллективтеринге белен турарын дааскан. Түңнелинде айыыл-халапка таварышканнарны школага хүлээп турган. Оларга эмчи дузазын республиканың, кожууннуң, суурувустуң эмчилери чедирген, бо ажылды кожуун эмнелгезиниң улуг эмчизи В.В. Сенди баштап организастаан.

Суурнуң херээжен чону, башкылар, ажылчыннар бажыңнарындан чоорган-шуглак, матрац, иштикидаштыкы кургаг хеп, идик, ук, аржыыл, бөрт, тон болгаш изиг шай, мүнну эккеп турган.

Валерий Бюрюкеевич Салчак айыылга таварышканнарны бодунуң хемезинге үндүр сөөрткен. Кажан чаа даргавыс оон дуза дилеп чеде бээрге, ол олурган боду чүгле бөргүн, тонун хоска кеткеш, машиназынга олурупкан.

Константин Николаевич Богуш, Мерген Сергеевич Салчак, Рустам Кур-оолович Салчак, Омак Олегович Тарган, Эрес Сергеевич Саая, Сайдаш Александрович Ооржак, Буян Танвович Монгуш, Аяс (Червиден) база студент оолдар дээш-ле, оон-даа көвей кара-хаакчылар сугга дүшкен кижилерни хемден автобус, машиналарга чедирип, буянныг үүлеге кириш-кен. Чолаачылар Белек Оюн, Константин Богуш, Александр Сарыг-оол болгаш оон-даа өскелер ылап маадырлыг чоруун көргүскен.

Кайыын-на ийик, бурган өршээп, студентилерлиг автобус база келгеш улуг дузаны чедиргенинге чон өөрүп турар бис. Аныяк студент-чолаачы боданмайн-даа, халапка таварышканнарны кончуг дүрген чедиржип берген.

Бо айыыл-халап үезинде ийи кижи өлген болгай. Дуза чедирген чон эвес болза, ындыгларның саны оон-даа көвей болуп болур турган. Биче сеткилдиг, демниг кара-хаакчыларга курлак чедир мөгейип тур бис. Ынчалза-даа телевизорга «Кара-Хаак чону шаптык катkан» деп турганы кижилерни дыка хомудаткан. Херек кырында холу-биле тудуп, көдүрүп, дажыглап, сөөртүп, ажаап-тежээп турган чон кара-хаакчылар болгай. Телевидениениң тырттырган чуруктарында безин сумувус даргазындан эгелээш, Кара-Хаак чонунуң херек кырында дуза чедирип турарын көргүзүп турду. Ону база бүдүн республиканың чону көрген болгай.

Суурдан хеме келгижеге чедир айыыл-халапка таварышканнарга кым-даа дуза катпаан. Кара-Хаактан чон, хеме келген соонда, ажыл ам эгелээн. Ол-ла үеде ОБЯ-ның ажылдакчылары хеме, чырыдар фонарь безин чок, үрдүрүп каан резин хемелиг болганын чон кайгап көрген. Ол бүгү аныяк салгалга кандыг-даа үлегер чок болганын демдеглевес аргажок. Дуза кадар дээш келген улус дериг-херекселдерин каггаш, телефоннар-биле чепсегленгеn болурга, окта болбас херек-тир.

«Айыыл-халап болган» деп медээ дыңнааш, дуза кадарынга белен болган өндүр бедик сеткилдиг кара-хаакчыларның маадырлыг чоруу — өртек чок. Удуртукчуларывыстан эгелээш, шалыпкын дузазын катканнарга база катап мөгейип тур бис.

Кара-Хаак сумузунуң хоочуннары К.С.Тарган, З.М.Бүрүней болгаш оон-даа өскелер.

Субедейни аар

2005 чылдың декабрь 8-те Алдын-оол Ондарның «Кым сен, Субедей?» база декабрь 22-де Иргит Достайның «Бодум хуумда деткивес мен» деп материалдары меңээ бо чүүлдү бижиириңге идиг болду.

Мен бодум хуумда Иргит Достай башкыны деткиир-дир мен. Чиңгис-Хаанның шериг баштыңчызы Субедей деп кижи тыва дээрзин кым-даа бузуредип шыдаваааны шын. 800 чыл мурнунда Субедейге бодаарга, бүгү Тываның даргазы амбын-нояннарның 13-күзү Содунам-Балчырга, хүн ноян Буян-Бадыргыга азы эң баштайгы прокурор Бирилейге, генерал-майор Шоомага, Социалистиг Күш-ажылдың бир дугаар херээжен маадыры Үрүле Канданга азы алдан-маадырларның баштыңы Самбажыкка азы Дажымаламага, Лопсан-Чимитке, Чамзы камбыга-даа турасkaал тургузуп болур деп бодаар мен. Төрээн Тывазы дээш күжүн, билиин езулуг көргүскен маадырларывыс ышкажыл.

Делегейге Тываның культуразын магададып, өске чурттарга бараалгадып келген Владимир Оскал-оол, кино артизи Максим Мунзук, ыраажылар Өлзей-оол, Кара-кыс, Хүргүлек база композиторлар, Кенденбиль, Лаптаң... Олимпий чемпионнары Лариса Ооржак... дээш, кымны чок дээрил. Намдарын тоожулаар, аттарын мөңгежидип тураскаадыр ха-дуңмаларывыс-ла хөйдүр.

Чедир билбезивис Субедейниң адынга тураскаал тургузар, фонд чыырынга удур мен. Чогаалчы Эдуард Мижиттиң «Кым сен, Субедей?» деп шиизин көргеш, мээң тыва ук-төөгүм дайынчы-даа, алдарлыг маадыр-даа өгбелерлиг мен деп чоргаарланыр мен. Ынчалза-даа танывазымдан, ханы билбезимден боор, хандыкшылым, ынакшылым кыптыкпас, Субедей маадыр чүве.

Моторк ТИРЧИН.

Ниитилел-политиктиг килдистиң чагааларындан

Болуушкуннар

Уттундурбас соңгулда

Эрткен чылдарның бирле чайынында Бии-Хем кожууннуң Баян-Кол сумузунуң болгаш Суглуг-Хем дээр чурттакчылыг суурнуң соңгукчулары Арыг-Хөрээ деп адаар оъттуг-суглуг, көктүг-шыктыг чайлагга соңгулда болур деп чарлал дыңнааш, чыглып келгеннер. Ол соңгулдага Эрзин кожууннуң ынчаңгы чогаалчызы Василий Эренчин сургакчылап чеде бергеш, соңгулда үезинде бодунуң көрген, билген эскериглерин, чогаадыкчы бодалдарын бүгү соңгукчуларга мага хандыр сонуургадып, чонну каттырткан. Ооң соонда Баян-Кол сумузунуң боттывыңгыр артистери солун программалыг, ыры-шоорлуг, танцы-самныг, каткыхөглүг концерттерни чыылган чонга ойнап көргүскен:

Буга-Хырын багай кижи
Будулдурар арагачы,
Булуң Шынаа
Оттук-Дашта
Бустап, мөөреп
чыдып берген.

Айбылаарга ажыл кылбас,
Аалдар кезип арагалаар,
Ажыл-херек саадаткан
Аныяк кижи Дагаажыкты.

Улуг-Аттыг даргавыс-ла
Уйгузунда кире берген,
Удуртулга ажылдары
Удаажырап
чыдып берген.

Суглуг-Хемниң даргалары
Сула, багай ажылдааштың,
Соңгулданың бүрүткелин
Соңнап түңнээн
чүүлдер үнген...

суг-суг дигилээш, баар турган.

Уран чүүлдүң көргүзүглериниң аразында шилиндек мөгелерниң хүрежинге шуглуп үнген Маадыр оглу, ужуурлешкен Дүрбүлек үнүп кээрге, соңгукчулар үзүлбес-ле адыш часкап турганы кай...

Баян-Колдуң херээженнер чөвүлелиниң активчилери ажык шыкка дөжек, ширтектерни чаткаш, соңгукчуларны чалап олуртуп, амданныг аъш-чемни, ак сүттүг шайны, боова-боорзакты, ааржы-курутту, кыскан быштакты, эъттиг, чаглыг изиг мүнну, ханны, катчимис болгаш өске-даа чемнерни делгеп салып, мага хандыр ашкарып-чемгерип турганнар.

Аңгы-аңгы черлерге соңгулдалар болуп эртип турганын билир болгай бис. Шак мындыг уттундурбас, солун соңгулдага киржип, ооң канчаар болуп эртжениниң дугайында солунга бижиир аас-кежиктиг болганымга өөрүвес аргам чок.

Арыг-Хөрээнге болган соңгулда доосту бээрге, хамык чыылган соңгукчу чон аал-оранынче омакхөглүг аъттанып чаныпкан.

А.ДЫРТЫЙ-ООЛ, күш-ажылдың болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну.

Оорнуң оруу муңгаш

Арысканның хайы

«Оор чорук кылгаш хилинчээм көрдүм. Соңгаарга шаг болдум. Дыл-домак билбес кижи өске черге берге-ле чорду» деп, Арыскан (адын өскертим) даайымның оор кылган сактыышкынын бижидим.

«...Хакас чуртундан бир күзүн кодан чылгы сывырып эккелгеним шын. Ол мынчаар болган. Чээрби беш чыл бурунгаар үш кижи аңнап, дииңнээри-биле күш-хүнезинниг, соңгу тайга Самына артты ажып чорупкан бис. Муңган аъттарывыс-даа шыырак. Дээштиг сыгыр октуг боолар, өрү шурап турда көөрге, «бөмбүк» дег чиик аңчы уксааның ыттары. Боттарывыстың аныяавыс-даа, мөге-шыыраавыс-даа кончуг, чүү деп чүү дээр боор ону. Орук ара каш хондур дииңнеп чорааш, Хакас чурту-биле Тыва кызыгаарының тайгазынга келдивис.

Бир кежээ одагга ол хүн тыпкан өлүк-кежививисти аайлап, хөөрежип олур бис. Одаавыс девискээринге аскыр өөр чылгы (20 ажыг мал) оъттап чедип келген, мындыг. Чылгының чанынга чоокшулап, сонуургап көрдүвүс. Черле ынчаш тулган-на малдар. Бедик, шыырак, шилгедек, сүүр кулактарлыг, чүгүртүлеңнээн карактарлыг, кырынга олуруптар болза, ана машинаның-даа херээ чок.

Ону магадап, чугаалажып, чылгыны чарашсынып, кежээни бадыр хайгаарап келдивис. Кадарчызы-даа көзүлбес, шимээн чок, ээн тайга мындыг. Мен тургаш: «Че, ам боларны чеже кайгаар, аңнап, дииңнеп деп чүү адам боор, оолдар. Бо хире олча одагга кээп турда, боларны дииледир сывыра бээр-дир» дээш, ээртени бердим. Ийи эжим база мээң аайымга кирип, өртеп каан малдарын эккеп ээртеп, так кылдыр дергилениптилер.

Имир дүшкен, сылдыстар четчип турда, үш эжишки хакас уктуг 20 ажыг малды келген уувусче, шынап-ла, дииледир сывыргаш чоруптувус. Сүрген чылгывыс дедир чаза базып чорзадаа, мунган аъттарывыстың кашпагайы, күштүү-биле чылгыны бөле сывырып ап чордувус. Кажан Самына сынын бээр ажып кириптеривиске, кодан чылгы киштежи бээр чораан. Өдээнден үнүпкеннерин эндевээннер. Азы өске черниң хат-салгыны думчуктарынга хага бергени чадавас. Ийи дүн, хүн иштинде уйгу-чыдын чок малдарны сывыртааш, Тыва девискээринче бээр ханылап киирип келдивис. Оъттуг-суглуг бир ой ишти черге беш хондур ал-боттарывыс, аът-хөлүвүстү-даа дыштандырдывыс. Соовустан чүве-даа сураг. Оон чоруп олурувуста, бир хемниң аалдары көстүп келди. Аалдардан шайлап, сүрген малдарывысты ол аалдарның ээлеринге чиш кылдыр соп чиир силер дээш үлеп берип-даа чораан бис. Оон артканнарын үлешкеш, тарап чаңгылай бердивис.

Оорнуң соо аар, сөөлүнде малдарны соондан истеп, сураглап келирге, туттурган бис. Ийе, чылгының чамдыызы ээлеринге эгиттинген чүве. Артканы өскээр саартына берген. Ам канчаар, баштаан кижи мен мен дээш, ийи эжимни агарткаш, соңгаарга он чылды ол-бо караңгы кара-бажыңнарже октадып — Минусинск, Омск, Пермь, Свердловск, Казань, чамдыызын уткан-дыр мен, келдим. Ынчап чорааш чогуш-содаага-даа таваржып чордум. Деңзим аар (90 кг) болгаш өскелерге базындырбайн, шыдажып чораан мен. Сөөлүнде барган черим Ульяновск хоорайның сес дугаар аар херектиглер зонунга өске сөөк аймактыг кижилер аразынга кандыг-даа ажылды кылчып, херээмни аңаа үзе эрттирдим. «Руслан» деп чүък сөөртүр самолет тудуунга база «УАЗ» машина кылыр автозаводка ажылдап турдум.

Ында амыдырал кончуг берге. Чаңгыс шөйбек таакпыны кым кижиге эккеп бээр боор. Аал-оранче чагаа бижиирде албан орус дыл кырынга бижиир, харыызы база орус дылга бижиттинген келир ужурлуг. А мен төрээн дылымдан өске дыл билир эвес мен, 10 чыл иштинде аалым-биле харылзаам чок турдум. Мээң өлүг-дириим-даа билдинмес турган. Посылка, бандерольду херээниң чартыын эрттиргениниң сөөлүнде ам чылда ийи-чаңгыс катап алыр. Кады турган эштерим боттарының аалдарындан мээң адымга посылканы чоргустуруп, ынчалдыр азыранчып келдим. Баарым карарып, сагыш-сеткилим харлыгып-даа келгилээр үелер турар. Ынча оран дүвүнде менче кым сагыш салыр боор. Бодумнуң үүлем-не ыйнаан. Ынчаңгы тенек, хоптак сеткилдиң ара дүшкени ол-дур. Халас кежик орнун алыр дижир. Херээм үзе эрттиргеш, чанып келиримге, ийи эжим — Д. биле С. аарааш, аныяк назынында шагда-ла чок апарган болган. Мээң хайым, хоптак сеткилдиң хайы дээрзин иштимде бодап каан мен. Эктивиске боону сөөлгү катап ынчаар чүктээнивис ол. Ол хире үр үени чидирдим, кадыым биеэгизи дег эвес ийин. Карак база четпестээн, ыяш бажында олурган дииңни безин көрбес болдум.

Оорнуң ялазы мындыг кончуг боор-дур. Мээң бо оруумну кым-даа кижи катаптавазын дээш, аныяанда аңчы чораан Арыскан даайым бодунуң азып чорааныының дугайында чугаазын доосту. Ол база чанып келгениниң соонда, үр болбайн, хенертен мөчээн. Бо үш эжишкилер ам бистиң аравыста чок. Чораан болза, олар бо чылын бежен харлаан орарлар ийик.

Оорнуң оруу муңгаш азы мал оруу чаг дижир. Кижи бүрүзү оор чорук кылбайн, бодунуң малын өстүрүп, ооң соондан-на халбактанып чорааны дээре. Кызыл эът төне бээр, ийи кызыл арын көржү бээр. Хүнүн бодап, өскениң өнчүзүн чииги-биле хуужуткан херээ бар бе?

Будулай МОНГУШ.

Чадаана хоорай.

Экии, "Шын"

Экии, эргим редакция! Бис, Суг-Аксы суурнуң чурттакчылары, бо чагааны дүвүрел-биле биживес аргавыс чок-тур. Бистиң Суг-Аксы суурнуң төвүнде кызыл чугай-биле чугайлап каан садыгларның ортузунда арыг, чараш аржаан сугнуң ады-биле адап каан «Аржаана» деп садыг бар.

Билбээчеңнеп турарының ужуру чүдел?

Ооң иштинче кире бээрге, чогум амыдыралга херек, чижээ, кадаг, маска, кадыыр, кидис идик, фуфайка дээн хевирлиг чүүлдер чок. Ында өртээниң аары-ла кончуг каш аъш-чем аймаа бар. Кол нуруузунда садып турар барааны — ак шоодайларга эккеп турары—спирт. А бир эккээрде 800-900 литр чедир эккеп турар дижип, чон чугаалажып турар. Оозу 2-3-даа хонмас.

Чүгле эккеп четтигип турар. Ол садыгже кире бээрге, дыка багай чыттыг. Оон суурда ижеринге шала туралыг пенсионерлер, аныяктар, херээжен улус үзүктелбес. Төпте-даа турар болза, ында хоруглуг спиртти хостуг садып турарын бүгү чон билир. Ол спиртти садып турар «Аржаана» садыгның ээлери—милицияның ажылдакчызы, амгы үеде хүндүлүг пенсияда олурар майор Александр Данзы-Белекович Ондар база ооң өөнүң ишти Алевтина Ыйдымбууевна. Бо өг-бүле чежеге дээр хоралыг спирт-биле кижилерни хораннап кээрил? Оларның спиртин ишкеш, когаралга таваржып, кажыгдап турарлар кайы хөй, ынчалза-даа ол чажыт боол артып турар. Олар чүгле спирт садып турар эвес, наркотиктиг бүдүмел-биле база сайгарлып чоруп турарлар. Ону сайгарып тургаш туттургаш, хоругдадып, иелээн шенелде алган турганнар.

Спиртти кайыын, канчап эккеп турарыл? Олар көк будкалыг М048 деп чүък машиназы база кончуг чараш, чындыгыр ак М060 деп ийи машиназынга суурнуң кезек сайгарлыкчыларын олуртуп алгаш, хөй барааннар, далганнар аразынга тонна-тонназы-биле спиртти үргүлчү соңгаартан эккеп турарлар. Хыналда черлеринге эрге-ажыын, майор шынзылгазын ажыглап каар, амырла болгай. Милицияның корум-чурум тудукчузу чораан кижиниң чонну чеже-чеже чылдарда хораннап келгенин Сүт-Хөл кожууннуң милиция начальниги Хеймер-оол Дозурашович Ондар билип, ооң хемчээн албайн, билбээчеңнеп турарының ужуру чүдел? База өске-даа удуртукчулар чүге хемчег албайн турарыл? Бо эмин эртип, хай-чагырга чок барган өг-бүлениң Суг-Аксы суурга ажыы-биле улус хораннаарын соксадырын милиция албан черинден улуу-биле дилеп тур бис. Ынчан суурга улустуң арага-дарылаары, амы-тынындан-даа чарлыры эвээжээр ужурлуг. Бистиң каш инвалидтеривис, пенсионерлеривис, аныяктарывыс база төрелдеривис оларның ол хоранынга алзып турарлар.

Бижээн пенсионерлер: Р.МОНГУШ, С.САТ, О.САРЫГЛАР.

Тыванын Күрүне лицейинде

Эртем-шинчилелдиң чедиишкиннери

(Төнчүзү. Эгези №12 «Шында»).

Ол-ла чылын лицей ***«Өөредилге ажылдакчыларының билиин бедидер авторлуг инновация төвү»*** деп Федералдыг шенелде шөлүнүң төлевилелин боттандырар талазы-биле авторнуң шенелде школазы деп эрге-байдалды чаалап ап база ооң грантызын ойнап алган.

Лицей ***«2003, 2004, 2005 чылдың школазы»*** деп аттарга 3 чыл улаштыр төлептиг болуп, ол чылдарда ***«Өөредилгениң шынар демдээниң эдилекчизи»*** деп дипломнарны алган.

2004 чылда лицейниң баазазынга республиканың өөредилге талазы-биле ***Интернет төвү*** ажыттынган. Ол чылын «Школа «Интеллект» деп төлевилели дээш, Күрүне лицейи Өөредилге яамызының грантызын чаалап алган. «Эврика-Аванград-2004» деп делегей чергелиг семинар-конференцияның шаңналын база лицейжилер чаалап алган.

2005 чылда «УЧСИБ-2005» деп Сибирь ярмарказынга киришкеш, физика болгаш математика угланыышкынныг эртемнерге шылгааараны дээш, алдын медаль-биле шаңнаткан.

«Куликов шөлү» деп музей-заповедниктиң болгаш Аныяктар баштаар чериниң Федералдыг агентилелиниң Бүгү-россияның конкурузунга киришкен Күрүне лицейиниң өөреникчилери эки түңнелдиг болуп, шаңналдыг черлерни ээлээн.

Күрүне лицейиниң башкылары болгаш сургуулдарының эртем талазы-биле чедиишкиннерин амдаа санап болур. Ол ажыл ам-даа төттүнмес, улуг, делгем.

Амгы үеде ТР-ниң Күрүне лицейи ортумак билигни ургларга берип турарындан аңгыда, физика-математика, информация-технология, социал-экономиктиг эртемнерни хандыр өөредириниң талазы-биле угланыышкынныг ажылдап турар. Оон аңгыда ол Федералдыг шенелде шөлү болгаш өөредилге шугумунуң ажылдакчыларының билиин бедидер Инновация төвү болуп турар.

Лицейниң өөреникчилери башкыларының удуртулгазы-биле кылган эртем-шинчилел ажылдары-биле «Келир үеже базым» деп Бүгү-россияның болгаш республика конференцияларынга, Новосибирскиниң күрүне университединиң эрттирип турары студентилерниң делегей чергелиг эртем конференцияларынга база Байкалга болуп турар Евразияның аныяктарының Бүгү-делегей шуулганынга киржип турар. Ол бүгү чыыштарга киржип келгениниң түңнели кылдыр лицейжилерниң чаалап алганы 1-3-кү черлерни алганы 300 хире диплом, Хүндүлел бижиктери болгаш шаңналдары бадыткап, херечилеп турар.

Мындыг эки, шыырак түңнелдерлиг эртем-шинчилел ажылдары чүден ужукталып үнгеш, сайзырап турарының ужуру — лицейжилерниң башкыларының удуртулгазы-биле курс болгаш доозукчу ажылдарны кылып турарында. 9-10 класстарга курс ажылдарын кылбышаан, 11-ги класска оларны уламчылап, доозукчу ажыл кылдыр камгалап үнүп турар. Ол-ла курс ажылдарынга даянгаш, республика, Россия, делегей чергелиг маргылдаа, конкурс, конференцияларга өөреникчилерин белеткеп келген башкыларны чоргаарал-биле адап болур.

2003 чылда Москвага Россияның 10-гу конференциязынга 2-ги черни төөгү эртемнериниң доктору З.Ю.Доржу биле лицейниң эртем талазы-биле оралакчызы Т.Н.Тогочакованың удуртканы Тогочакова Маринаның ажылы алган. 2005 чылда Москвага «Келир үеже базым» деп Бүгү-россияның аныяк шинчилекчилериниң 12-ги эртем конференциязынга 5 лицейжи киришкен. Оларның аразындан А.В.Набатовтуң удуртканы Екатерина Афанасьеваның илеткели 2-ги черни, а М.Г.Санчааның удуртканы Николай Шихтаның илеткели 3-кү черни алган. Республика иштинде эртип турар «Келир үеже базым» деп эртем конференциязынга лицейниң өөреникчилери чылдың-на шаңналдыг черлерни ээлеп турар. 2005 чылда 14 лицейжи тиилекчилер болган. М.Г.Санчааның (физика) белеткээни 5 өөреникчи, Г.А.Троякованың (математика)– 3 өөреникчизи, М.П.Красильниковтуң (информатика) 2 өөреникчизи эки түңнелдиг болган. Ол башкыларның удуртканы илеткелдер чаңгыс эвес удаа шаңналдыг черлерни ээлеп келген. Чылдың-на эртип турар ук конференцияларга үстүнде ады үнген башкылардан аңгыда орус литература башкызы Е.В.Ослинаның, төөгү башкызы Л.И.Түлүштүң удуртканы илеткелдер эки диртип, шаңналдыг черлерни ээлеп келген.

Күрүне лицейи «Кызыгаар чок делегей» деп делегей чергелиг шимчээшкинииниң идепкейлиг киржикчизи болуп турар болгаш лицейжилер Австрия, Греция, Италияга болган Бүгү-делегейниң фестивальдарынга чаңгыс эвес удаа киришкеш келген.

Бо 15 чыл дургузунда лицей 12 доозукчу классты, 316 өөреникчини доостуруп үндүрген. Оларның 100 хуузу дооскан чылындала дээди өөредилге черлеринче кирип ап турар. Лицейни 8 кижи алдын медаль-биле, 10 кижи — мөңгүн медаль-биле доозуп үнгени ооң башкыларының кызымак, карак кызыл ажылының херечизи болуп турар. Лицейниң доозукчулары амгы үеде эң-не алдар-аттыг өөредилге черлерин доозуп, чамдыктары ам-даа өөренип турар. Турцияның аңгы-аңгы дээди өөредилге черлерин 12 доозукчу, АКШ-ка университетти бир доозукчу дооскан. Күрүне лицейиниң 10 ажыг доозукчулары амгы үеде аспирантурада өөренип турар. Бир доозукчузу политиктиг эртемнерниң кандидады эртем адын камгалаан.

Т.О.Санчаа бодунуң сеткилинге тааржыр, ажылгыр коллективти шын шилип, тып алганы-биле өөреникчилеринге быжыг билигни берип турар. Лицейге сургуулдар өөренмишаан, эртем-шинчилел ажылдарын кылып, кижи бүрүзү кичээлден дашкаар бир-ле сонуургалдыг (спецкурс азы) бөлгүм, маргылдаа дээн чижектиг үүлдерде киржип, чай чок-ла турар. Т.О.Санчааның удуртукчу талантызын, ынак ажылын, башкы кижиниң ижин үнелеп, аңаа «РФ-тиң алдарлыг башкызы», «РФ-тиң өөредилгезиниң тергиини», «ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг аттарны тывыскан, ол педагогика эртемнериниң кандидады болгаш дээди категорияның физика башкызы.

Директорнуң эртем талазы-биле оралакчызы Тамара Николаевна Тогочакова лицейде эртем-шинчилел-биле холбашкан бүгү-ле ажылдарны удуртуп-баштап турар, лицейде эртемниң тынгарыкчызы, баштыңчызы. Ооң ол ажылын база-ла удуртулгазы, коллективи, Өөредилге яамызы үнелээн болгаш аңаа «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы», «ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг аттарны тывыскан.

Лицейниң база бир оң холу, ында өөредилге-кижизидилге ажылын харыылап турар оралакчызы Вера Март-ооловна Алдын-оол «РФ-тиң ниити өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» деп аттың эдилекчизи. Ооң хайгааралы, удуртулгазы-биле лицейде өөредилге бедик деңнелде чоруп турар болгаш кичээлдер соонда өөреникчи бүрүзү бир-ле ажылды кылган, бир-ле сонуургалдыг үүлдү шиңгээдип ап турар.

Лицейжилерниң амыдыралын көөрге, шынап-ла, чай чок. Кежээки шактарда лицейниң чаңчыл кылдыр эрттирип турары солун байырлалдары бедик шынарлыг эртип турар болгаш аңаа башкы болгаш өөреникчи бүрүзү шыңгыызы-биле белеткенип турар. Кижизидилге ажылы эң чугула черни ээлеп турар деп чүве — класстан дашкаар ажылдарның шынарында, кижизидикчи утказында. 2005 чылда Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан фронтучулар К.Ш.Чамзырын болгаш Н.И.Иванов олар-биле ужуражылга база дайынчы чыскаалдың конкурузун аажок бедик деңнелге эрттиргени лицейжилерниң патриотчу кижизидилгезинге дыка салдарлыг болган дээрзи чигзиниг чок. Ол чыскаалга эң бичии 2-ги класс-чылар безин аажок кызып маршып, дайынчы ырларны күүседип турганын кижи магадап ханмас.

Лицейде чадаг аян-чорук кылыр «Единство» турисчи клубту М.Г.Санчаа удуртуп турар.

Күрүне лицейиниң информатика, техника талазы-биле амгы үениң негелдезин езугаар дерилгези эң бедик черде. Аңаа кандыгдаа ажыл кылыр дээр болза, бүгүле херек үүлдер бар. Интернет төвү, телестудия, ном үндүрер чер... . Бо хүннерде лицейниң радиостудиязы тургустунуп турар. Физика кабинеди дүрген ажылдаар күүлүг компьютерлер-биле дериттинген.

Студент чурталгага үстүкү класстарга-ла чаңчыктырар сорулга-биле өөреникчилерни ийи семестр иштинде өөреткеш, кышкы, чайгы сессияны эрттирип турар. Ынчангаш уруглар школачы турган-ла, студент болурунга белеткенип турар. Эртем ажылын эң чугула черже үндүрүп, сургуулдарын шинчилел ажылдарынче угландырып турары — башкылар коллективиниң бир чедиишкини.

Күрүне лицейиниң башкыларының кызымак, чогаадыкчы ажылының бир херечизи — оларның өөреникчилеринге ажыглаар өөредилге номнарын бижип, белеткеп берип турары. Оларның белеткээни программалар, методиктиг сүмелерден аңгыда, элээн хөй өөредилге номнарын белеткээн. Башкы кижиниң чай чок ижи-биле кады эртем-методиктиг ажыл кылыры кайы хире берге дээрзин ону кылып, бүдүрүп чоруур улусла билир. Күрүне лицейиниң башкылары үүгле башкылаашкын-биле кызыгаарланмайн турары оларның үре-түңнелдиг ажылындан көстүп турар. Ёзулуг-ла башкы ажылынга бердинген, Тыванын келир үези дээш ажылдап чоруур башкыларга, эртемденнерге черге чедир мөгейип, оларның чымыштыг ижинге ам-даа чедиишкиннерни күзеп каалыңар. ТР-ниң күрүне лицейи ышкаш өөредилге черлери, ында башкылар ышкаш ажы-төлге ынак башкылар ам-даа көвүдеп, немежип-ле турар болзунам!

Клара ДОРЖУ,
тыва дыл башкызы, доцент.

Хоочуннар аравыста

Организакчы салым-чаяанныг

35 хире чыл бурунгаар Бай-Тайга кожуунну төп эмнелгезинге бир үе аныяк эмчи сестралары ажылдап турганын дыка эки сактыр мен. Шупту аныяк, чараш, талантылыг. Уран үүл фестивальдарынга эмнелге коллективи ынчан доктаамал тиилекчи болуп турганы таварылга эвес. Республика чергелиг эмнелге ажылдакчыларының уран үүл көрүлделерингe безин Бай-Тайганың эмчилери бирги черни ап турдулар. Ол кымнарыл дээрге: Зоя Даңаажаповна Хертек, Зоя Иргитовна Бурундукай, Маадыр Ховалыгович Бурундукай, Елизавета Ортун-Назыновна Самдан, Фаина Салчаковна Базыр, Билчитмаа Доржуевна Аранчал, Зинаида Чылбар-ооловна Кенден, Чечекмаа Салчаковна Чамбыт, Калдар Допчааевна Монгуш, Татьяна Салчаковна Хертек, Татьяна Салчаковна Маадыр-оол, Зоя Кызыл-ооловна Ооржак дээш-ле, дөгерезин адаар болза, мырыңай төнмес. Оларның хөй кезии сөөлүнде барып алдар-аттыг, күрүнениң, чазактың бедик шаңналдарын алган эмчилер болган. Бай-тайгажылар ынчан спортка база дендеп турган. Мячилиг хоккейге республика чергелиг улуг маргылдаалар Тээлиге (хөлге) эртер турган. Эмнелгениң дүрген дуза чедирер станциязының эмчизи Май-оол Адыгович Салчак хоккейге тулган чемпион турган деп болур. Бай-тайгажыларның командазының капитаны турган ышкаш үүве. Хаалгага ол эмчи туруп аарга, кым-даа ынаар мячик киире албас, боду халдап кирипкенде, каш-каш кижини быддадып эрткеш, удурланыкчызының хаалгазынче киир шаапкаш, ынчан амыраар.

Ол үелерде эмнелгени Тывада сураглыг терапевтерниң бирээзи, кайгамчык кижизиг мөзү-бүдүштүг эмчи Саган-оол Сарыглар-ович Серен-Чимит удуртуп турган. Коллективти хей-аът киирип ажылдадып билир, ажылдакчыларының амыдырал-чурталгазы дээш сагыш човаачал магалыг эмчи-ле болгай. Ындыг удуртукчу-биле ажылдап турган болгаш Бай-Тайганың эмчилери бүгү талазы-биле тиилекчилер болуп турганы ол ыйнаан.

Ол үеде бистер, студент уруглар, каникулда азы байырлалдарда Тээлиже аажок чанаттаар бис. Эмчи угбаларывыстың эп-найыралдыг эдержип чоруурун, байырлал бүрүзүн солун оюн-тоглаалыг, арыг агаарга изиг-ханнап, дыштанып эрттирерин магадаар турдувус. Үүгле оюннар эвес, спортчу маргылдаа, мөөрейлерни аразында организастап, магалыг-ла дыштанып билир чордулар ийин. Өг-бүлелерлиг апаргаш, ол-ла хевээр эдержип, өг-бүле аайы-биле үнчүп-киржип, ботботтарын деткижип чордулар.

Бөгүннү-даа алыр болза, Бай-Тайганың төп кожуун эмнелгези – эң улуг, демниг коллективтерниң бирээзи. Хоочуннарның эгелеп кааны чаңчылдарын аныяк эмчилер уламчылап, уран үүл, спорттан чыдып кагбайн, чоннуң кадыы дээш төлептиг ажылдап турар.

Үстүнде, эң эгезинде, адааным аныяктарның бир кол лидерлериниң бирээзи – Зоя Даңаажаповна Хертек. Ол Чербиде өскүс ургларның школа-интернадынга сес классты дооскаш, 11 классты болгаш медицина училищезин Кызылга дооскан. Орустаза орустаар, ырлаза ырлаар, даргалаза даргалаар – эрес кыс-ла болгай. Арыншырайы аянныг, чараш, дыдыраш, чоон чаштыг, кезээде каттырып, хүлүмзүрүп чоруур эмчиниң сценада ырлап турары караамга чуруттунуп келир-дир. Ынчан ол Кызылдың медицина училищезин дооскаш, өөрү-биле кады ажылдап чоруп турганы ол. 5-6 чыл эрткенде, ол Омскиже совпартшколаже өөренип чорупкан. Экономист-организатор деп мергежилдиг доозуп келгеш, хөй чылда удуртукчу ажылдарга ажылдаан: райком комсомолга килдис эргелекчилеп, «Тээли» совхозка ажылчын комитет даргалап, Шуй, Ээр-Хавак, Тээли көдээ Советтеринге даргалап, херээженнер чөвүлелин даргалап шаг болган. Чогаадыкчы, эгелекчи, идепкейжи аажы-чаңныг болгаш, каяа-даа ажылдааанда чонун, өөрүн демниг ажылче баштап билир удуртукчу. Ол кезээде-ле билиин бедиткен, бир-ле хоорайже өөренип чорупкан сураа үнер кижи. 1980-84 чылдарда Новосибирскиниң дээди партия школазынга өөренгеш, ооң долу курузун дооскан. Красноярскиге партия ажылдакчыларының билиин бедидер курстарга база өөренген.

Кожуунну социал-экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун киирген угбавыс бо хүннерде алдан харлап турар. Бүгү назынында күрүне ажылы кылып чорааны эскериг чок эртпээн. З.Д.Хертектиң шаңнал-макталдары хөй. Бай-Тайга кожуунну администрациязының, Тыванын Кадык камгалал яамызының болгаш ТР-ниң Дээди Хуралының хүндүлүг бижиктери, Россияның Херээженнер эвилелиниң медалы дизе-ле, шаңнал-макталы эмгежок. Амыдыралга быжыг туруштуг, сагыш-сеткилиниң оду кезээде кыптыгып чоруур угбавыс ам хүндүлүг дыштанылгаже үнзедаа, идепкейжи аажы-чаңын кайын салыр, ол-ла олчаан чиик адак, аныяксыг хевээр.

З.Д.Хертек чаңгыс оолдуг. Херел Макарович — юрист мергежилдиг. Кожуунда мергежилиниң аайы-биле ажылдаар хостуг олут чок боорга, сайгарлыкчылап турар. Шериг албанын ол Соңгу-Кавказ регионунуң девискээринге, Чечен Республикага эрттирген. Өөнүң ишти Чодураа Комбуевна Новосибирскиниң кооперация университедин дооскан. Бай-Тайга кожуунну ургларның социал камгалал төвүнде директор. Аныяктар ийи оолдуг: Андрис — 7 харлыг, Самба — 3 харлыг.

Ажыл-ишке кызымак, чончу сеткилдиг болгаш Зоя Даңаажаповна өскүс-чавызынга чалынмайн, дөргүл-төрел, эш-өөрүнүң аразынга Бай-Тайганың бир хүндүлүг кижилериниң бирээзи болуп, билиин, энергиязын чаңгыс чер-чурттугларынга бараалгаткан. Ол дээш чоргаарланып болур силер, угбай.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

Пенсия фондузунда

БОТТАРЫ ШИЛИП АЛЫР

Россия Федерациязының хоойлужудулгазын езугаар күш-ажыл пенсиязы үш кезектен тургустунган болур – баазалыг, камгаладылгалыг база мөөңнеп чыыр. Бо кезектер бот-боттарындан акшаландырыышкын талазы-биле ылгалдыг. Чижээ, баазалыг кезекти федералдыг бюджеттен акшаландырар болгаш пенсияны назылай берген хамаатыларга хоойлуда көрдүнгенин езугаар хемчээлди тыпсыр. А камгаладылгалыг болгаш мөөңнеп чыыр кезектерни Россияның Пенсия фондузунче ажыл берикчилериниң ажылдап турар камгаладылгалыг кижилер дээш шилчидип турган камгаладылга дадывырындан тургустунар.

Мөөңнеп чыыр кезектиң хемчээли шалың акшазының хемчээлинден дорт хамааржыр болгаш шалың акшазының шилчидилгезинден кирген камгаладылга дадывырындан хамааржыр. Ажыл берикчизинден кирген камгаладылга дадывырлары камгаладылгалыг кижиниң агар санының тускай кезээнге көрдүнген болур. Кирген сан-хөө инвестиция орулгазын алыры-биле өзүп чыдар болгаш алызы барып пенсия хемчээлиниң улгадырынга улуг дөгүм болур. Күш-ажыл пенсиязының мөөңнеп чыыр кезээн камгалалдыг кижи башкарыкчы компанияларже, күрүнении эвес пенсия фондуларынче шилчидип алыр эргелиг.

Эрткен 2005 чылда Россияга 55 башкарыкчы компаниялар база 91 күрүнении эвес пенсия фондулары конкурска тиилээш, камгаладылгалыг кижилерниң күш-ажыл пенсиязының мөөңнеп чыыр кезээнге инвестиция чорудары-биле билдириишкиннерни хүлээп алыр эргени алган турган. 2006 чылдың январь 1-ниң медээзи-биле ниити Россияга 728668 билдириишкиннерни камгаладылгалыг кижилер киирген. Ооң иштинден башкарыкчы компанияларны 130811 кижи шилип алган, а Россияның Пенсия фондузундан күрүнении эвес пенсия фондузунче шилчиири-биле 597215 кижи билдириишкинни киирген. Бистиң республикадан камгаладылгалыг 605 хамааты башкарыкчы компания шилип алыры-биле билдириишкинни киирген. Оларның аразындан Барыын-Хемчик кожуундан чаңгыс кижи билдириишкин киирген, арткан 604 кижи Кызыл хоорайның чурттакчылары болуп турар. А күрүнении эвес пенсия фондуларын шилип алган хамаатылар чок. Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс үге келир үеде алыр пенсиязының мөөңнеп чыыр кезээн улгаттырып, хөөдүп алыры-биле башкарыкчы компаниялар база күрүнении эвес пенсия фондуларын шилип албайн турарыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Мээң бодалым-биле алырга, кандыг-чүү-даа болза, күрүнениң банкызынга турарга чыылган хөреңги «эстип читпес» деп кижилерниң хөөнү хевээр артып турар, ийиде, компанияларның база күрүнении эвес пенсия фондуларының дугайында тайылбыр материалдарны чон танышпайн, азы сонуургавайн турарында, үште, бистиң республикада улуг бүдүрүлгелерниң чок болуп турары.

Башкарыкчы компанияны республикадан 605 кижи шилип алган дээрге, ол хөй бе, эвээш бе деп айтырар болза, мындыг. Сибирь федералдыг округтан алыр болза, Алтай Республикадан – 55, Хакасиядан – 1424, Бурятияның Агинск автономнуг округтан – 274, Таймыр автономнуг округтан 47 кижи билдириишкин киирген бооп турар. Улуг бүдүрүлгелерлиг, хөй санныг ажылдакчыларлыг, салбырларлыг организациялар бар область, крайларда күрүнении эвес пенсия фондулары хөй болганындан, хамаатылар боттарының шилилгезин күрүнении эвес пенсия фондуларынче чорудуп турар. Чижээ, Кемерово области – 7129, Новосибирск области – 20023, Бурятияда 6278 кижи күрүнении эвес пенсия фондуларын шилип алган.

Светлана МОНГУШ.

КЕРЭЭ ЕЗУГААР

Олег биле Валера Тас-оол алышкылар Чадаана хоорайның чагыргазы-биле керээ чарып алгаш, Чадаана—Подстанция—Хайыракан аразынга пассажирлер аргыштырып эгелээнинден бээр бир чыл ажа берген. Алышкыларның автобустары үстүнде маршруттарга доктаамал чоруп турары чурттакчы чонга өөрүнчүг болуп турар. Июнь, июль айларның кончуг изиг хүннеринде чадаг кижилерге бо чурттакчылыг черлер чедип алыры дыка берге. Кырган-чөнүк, аарыг-аржык, бертик-межел, эмзирер чаш уругларлыг дээш, кандыг кижилер чорбас дээр.

Оларның чонга ачы-буян чедирип турарын кижилер чугаалажып, четтиргенин илередип чоруур боор чорду. Автобустарның сандайлары пассажирлер олурарынга таарымчалыг, арыгсилиг, чымчак, эптиг дериттинген. Чадаана хоорайның кудумчуларының саны чыл келген тудум-на, херии бооп кел чыдар. Ынчангаш 2 автобус боттарының чоруур ужурлуг маршруттарынче доктаамал үнүп турар. Олар кудумчуга-даа бадылаан кижилерни олуртуп ап чоруурун кижи эскерер.

Кыштың соогунда орай дүне, эзн черге кижилерни кааптар эвес ол талазы-биле кондукторлардаа, чолаачылар-даа боттарының хүлээлгезин эки билир. Автобустарның кондукторлары Татьяна Тас-оол, Роза Сарыглар пассажирлерге эвилең-ээлдек. Бо алышкылар кайызы-даа хөй чыл ажылдаан, мергежээн чолаачылар-дыр. Эдилээн техниказынга камныг. Автобуска олурганы дээш төлевир база улуг эвес. Чурттакчы чонну үзүктел чок аргыштырар дээш кызып ажылдап чоруур алышкыларга күш-ажылчы чедиишкиннерни күзедим.

Шойдар ДҮВЕНДЕЙ.

Чадаана хоорай.

Кижи, ооң ажыл-херээ

ЧОНУНГА ДУЗАЛЫГ

Бөдүүн ажылчын кижилерниң аразында мергежилинге сеткилинден бердинген, ажылга ээхарыысалгалыг болурундан аңгыда, тывынгыр чогаадыкчы, чонунга ачы-дузазын көргүзүп чоруур кижилер хаая бол, чоргулаар. Кижилер оларны онза үнелээр. Шак ындыг «алдын» холдуг, ак сеткилдиг кижи — Ангон оглу Максим Ооржак.

Ол 1963 чылда, 16 харлыында Ак-Довурактың бетон заводунуң ажылчыны бооп, күш-ажылчы базымын эгелээн. 1967 чылга чедир Ак-Довурактың ажылчын суурунуң тудуунга бызаңчылап, даш салып ажылдаан. Ооң соонда даг-дүгү арыглаар фабрикага, комбинаттың цехтеринге септекчилеп, авточүдүрүкчү башкарып, чолаачылап ажылдап чораан.

1986 чылда электри болгаш газ-биле каңнаар мергежилди чедип алгаш, фабриканың энергия цегинге, сентехниктиг албанга ажылдаан. Ылаңгыя газ-биле каңнаарының дериг-херексели-биле металлды кезип, хайындырарынга Максим онзаланып, мергежилинге хандыкшып, чоорту бо ажылдың мастери болу берген.

1968 чылдың эгезинде Максим-биле фабрикага чаңгыс ээлчегге ажылдап турдувус. Ол одакчы-кургадыкчы. Дыннангыр, биче сеткилдиг аныяк кижи үве. Оон бээр ону эки таныыр мен. Сөөлзүредир чурттала бажыңнарының одалга системазын эки кылыры-биле Максимниң адысураа чоок-кавыга алгый берген. Шынап-ла, бо ажылды кылырда үүнү канчаарыл, суг изидер котел, суг мөөңнээр бак, чылыг регистрлери, өрээл аразынга суг дамчыыр хоорзалар, оларның турум байдалы, ийлениишкинни тодарадыры дээш, шупту ажылды Максим боду кезип, хайындырып, тургузуп күүседир кижи. Маңаа бичии-ле частырыг, түннелди буурадып болур.

Бодунуң садып алганы газ-биле каңнаар дериг-херекселдери, ийлениишкин хынаар суглуг шили Максимде бүрүнү-биле бар. Ажылын доозуп тургаш, ооң түннели дээш онза сагыш човаар кижи. Системаны суг-биле долдургаш, печканы одаан соонда, чылыдылга түннели билдинер. Ооң ажылы кезээде эки болуп, хоорзаларга ийлениишкин-даа болбас ийин. Ажыл төлевирин ап тура, ол артыкшыл негевес, кижилерниң бергенин алыр.

Максимниң чогаадып кылып кааны системаның изиичел, хала чогун чон магадаар. Ынчангаш аңаа ажыл кылдыртып алыр дээн улус, күскээр чайын, күзүн үзүлбес. Ооң кады ажылдап чораан эжи, өөреникчизи Василий Байыскылаңның бажыңынга база ындыг.

Василий дээрге, бо хоорайда Максимниң соонда, ол ажылдың ийи дугаар мастери-дир. Езулуг мастер — Максим Ооржакты чоок-кавы сумуларның чону колдуу таныыр. Хоорайның ЧЭТ-ке үрелиишкин бооп турган чылдарда, эмнелгениң чылыдылга суугуларын ажык дээр адаанга тургузуп кагды. Мергежилиниң аайы-биле эмнелгениң одалга системазынга эвээш эвес үлүүн киирген. Мурнуку чылдарда Бай-Тайга кожуун эмнелгезиниң одалга системазын кылыры-биле ону чаңгыс эвес удаа чалап турганы, душ болган таварылга эвес-ле болгай.

Чылыг энергия өртээниң талыйганындан, чаагайжыттынган чурттала бажыңнарының чамдык чурттакчылары, чер бажыңнарны сонуургаар апарган амгы үеде, бодунда одалгалыг хууда бажың, чугула апарган. Печказы эки, одаар үүлү четчир болза ындыг бажың сагыш амыр дээрзин угаадып турарлары ол. Орулгазы эвээш кижилер ындыг бажың ыштыг-бустуг дээр үве кайда боор. Ооң суу арыг болгаш хоорзалары он-он чылдарда септелге хереглевес.

Шаандагы балыкчы Ангон ирей Хемчиинден сыырткыыштап тутканы кадыргыларын тал будуунда дизип алган чанып кээр чаңчылдыг чораан. Ооң өстүрүп, кижизидип кааны оолдары — Максим, Иван кайызы-даа сантехника талазы-биле мергежилдиг, салым-чаяанныг болгулаан. Бо алышкылар пенсия назынында болза-даа, чонунга бөгүнге чедир бараан болуп чоруурлар.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

ХААК МАРГЫЛДААЗЫ

Февраль 4-те Таңды кожуунуң Бай-Хаакка республика чергелиг 2006 чылдың кышкы Олимпий оюннарынга база Тыва Республикага арга-арыг ажыл-агыйының тургустунганындан бээр 60 чыл болганынга тураскааткан хаак маргылдаазы болуп эрткен.

Ооң организакчылары Таңдының арга-арыг ажыл-агыйы (директору А.Т. Бараан) биле Бай-Хаакта элээди уругларның спорт школазы (директору В.Ө. Хомушку) болган. Бо хаак маргылдаазы үгле арга-арыг ажыл-агыйларының аразынга эвес, республиканың бүгү хаактаарынга ынактарның аразынга болган. Хаак спорту бистиң республикада сөөлгү чылдарда көңгүс сандарап турарын номчукчулар билир болгай. Ол үгле хаактыг биатлон спортунга республиканың каш дакпыр чемпиону Альберт Толуяевич Бараан дээн ышкаш ук спорттуң хевиринге сеткилчүрээнден бердинген кижилерниң ачызы-биле шуут читпейн чоруур. Ол хүннерде безин Альберт Толуяевич бодунуң эки туразы-биле ажыл-агыйының мурнундан республика чергелиг хаак маргылдаазын чарлап, ук спортка ынактарны чыып эккелген.

Бай-Хаакта элээди уругларның спорт школазының директору Владимир Өлчей-оолович Хомушку бодунуң өөреникчилери-биле маргылдааны эрттиринге улуг дузаны чедирип турган. Хаак маргылдаазынга Таңды, Чаа-Хөл, Тожу кожууннардан, Кызылда ТКУ, ОБЯ, башкы колледжизинден, Бай-Хаакта элээди уругларның спорт школазындан эр, херээжен 52 спортчу киришкен. Спортчуларны ийи-ийи кылдыр командаларга үзүптерге, үгле Чаа-Хөлден безин 5, ТКУ-дан 2, Бай-Хаакта элээди уругларның спорт школазындан 2 команда киришкен. Спортчуларның аразында хаак спортунга республиканың 13 дакпыр чемпиону ТР-ниң Арга-арыг агентилелиниң башкарыкчы специализи Олег Барчин-Караевич Саяты, чадаг чарышка болгаш хаак спортунга республикага база ИХЯ-га каш катап чемпионнап чораан, курлавырда подполковник Алексей Кашпык-оолович Оюн (бо спортчу Бай-Хаак биле Кызыл аразында пассажирлер сөөртүп турар өөрү-биле 2 муң рубльди чыып, маргылдаа эрттиреригe деткимче кылдыр берген), Чаа-Хөлден келген чадаг чарышка база хаак спортунга республиканың сураглыг спортчузу, 63 харлыг Анчыкай Чадамбаевич Маады, биатлон спортунга республиканың каш дакпыр чемпиону Альберт Толуяевич Бараан олар бар болган. Ол хоочуннар аныяк спортчулар аразынга бир онзагай көстүп, маргылдааны чараш болдурганнар. Маргылдааны Бай-Хаак ортумак школазының күш-культура башкызы Олег Кууларович Күштүгоол тергиин эки судьялап эрттирген.

Маргылдааның тугун хаак спортунга республиканың 13 дакпыр чемпиону О. Б-К. Саяты көдүрген. Хаак маргылдаазы «спринт» деп эстафета хевиринге эрткен. Хаакчылар ийи-ийи кылдып командаларга үстүп алгаш, мөөрейлешкен. Баштай херээжен спортчулар долганыгны ийи-ийи катап долганып, 6-6 км черни эртип, мөөрейлешкен. Баштайгы старттан-на Тожунуң төлээзи аныяк кыс Валерия Шыырап өөрүнден оранчок ушта халып, мурнап, ол-ла хевээр оларга бараан бербейн барган. Ооң эстафета дамчыткан эжи Айгул Чигжит эжинден дудак чок эки халып, иелээ кымга-даа аштырбас, херээжен спортчулар аразынга бирги черни алыр дээн сорулгазын көргүзүпкен. Ийиги болгаш үшкү чер дээш херээжен спортчулар аразынга маргылдаа дүшкүүрлүг болган. Чаа-Хөлден келген ийи спортчу ОБЯ-ның спортчузу-биле маргыжып турганнар. Чаа-Хөлдүң төлээзи Айлаң Хоюгбан мурнай халып үнген, ОБЯ-ның төлээзи Лариса Викторовна Забалоскаяны сыр соондан ызырты четкеш, финишке мурнап кээп, эжи уругга эстафетазын дамчыдып бээрге, оозу мурнап үнгеш, ОБЯ-ның ийиги төлээзи Долаана Тараачыевна Биче-оолга аштырып ап, оон элээн чыдып калган. А Айлаң Хоюгбан оранчок мурнап бар чораан Лариса Забалоскаяны ызырты четкеш, оранчок эртип келген. Шак ынчаар Чаа-Хөлдүң херээжен командазы ийиги черни бүзүрелдиг чаалап алган. Үшкү черни ОБЯ-ның ийи төлээзи ээлээн.

Эр спортчуларның аразынга маргылдаа дүрген болгаш дүшкүүрлүг эрткен. Аныяк хаакчыларның аразынга хоочун чемпион Алексей Кашпык-оолович Оюн, чарыштырып өөредип каапкан үгүрүк аът дег, хей-аттыг өрү шурагылай каап турган. Баштайгы долгандырыгга маргылдааның организатору хоочун спортчу, республиканың каш дакпыр чемпиону А.Т. Бараан изиг дээрези-биле хамык аныяк спортчуларны эрткеш, бажынга хаактап чораан. Үгле дөш үнер черге бодундан оранчок аныяк спортчуларны эрттирген. Бажынга база-ла Тожунуң төлээзи аныяк оол Валерий Шыырап кушталдырып келди. Маңаа бир солун үүл – бир дугаар чер алган ийи аныяк эр, кыс спортчу чаңгыс аданың ийис уруглары. Валерия биле Валерийни тренери — ачазы Валерий Ховалыгович Шыырап башкарып чоруур. Уругларының республикага болгаш өске-даа черге болгулаан хаак маргылдааларынга чемпионнап чоруурун ада чоргаарланып чугаалады. Оглу соңгаар улуг хоорайда университетте күш-культура факультединде өөренип турар. Валерийниң эжи Чаян Диви база тергиин эки хаактаан. Ынчангаш бо хаакчылар долгандырыгны 38 минута иштинде эрткеш, эр улус аразынга бирги черни алган. Ийиги черни Таңдының төлээзи, хоочун спортчу А.К. Оюн бодунуң эжи-биле алган. Үшкү черни ТКУ-нуң башкызы Орлан Сумбааевич Салчак бодунуң оглу Айдың-биле кады ээлээн. Бо ийи адашкы база-ла шыырак спортчулар кылдыр боттарын көргүскен. Эң улуг назылыг 63 харлыг Анчыкай Чадамбаевич Маады маргылдаага тергиин эки киржип, тускай шаңналды алган. Эң бичии назылыг 13 харлыг Бай-Хаакта элээди уругларның спорт школазының өөреникчилериниң бирээзи Айдың-оол Амырлаң база тускай шаңналды алган. Ол улуг спортчулардан чыда калбаан, деңге чижип, келир үеде ол спорттуң хевиринге чемпион болурун көргүзүп турган. Кысказы-биле чугаалааргa, хаак маргылдаазы тергиин эки эрткен.

Борис ОНДАР.

АУКЦИОННУ эрттирер

Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле агентилели ажыглал ыяшты белеткээрибиле кыска хуусаада арга-арыг фондузунуң участоктарын ажыглаар талазы-биле арга-арыг аукционун эрттирер.

Аукцион **2006 чылдың март 15-те тус черниибиле 10.00 шакта** Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый талазы-биле агентилелдиң административтиг бажыңынга эртер, адрези: **Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 122 а, кабинет 14.**

Садыглажылгага киржирлериң бүрүткелин болгаш аукционга киржириниң билеттерин бээрин 8.30-ден 10 шакка чедир чорудар.Чагыгны хүлээп алырының сөөлгү хуусаазы 2006 чылдың март 14-те тус черниң шагы-биле 12.00 шакка чедир.

Аукционга киржир садып алыкчы, аукционнуң эге өртээниң 10 хуу хемчээлин баш удур төлээн турар. Баш удур төлевирни туда акша-биле эвес арга-арыг аукционунуң организаторунуң агар санының талазы-биле реквизиттерже шилчидер;

Тыва Республика талазы-биле УФК (Тыва Республиканың арга-арыг ажыл-агый талазы-биле агентилели) агар саны № 06053779070 ИНН 1701037145 КПП 170101001 р/с УФК 40503810300001000001 БИК 049304001 ГРКЦ НБ Тыва Республика Россияның Банкызы Кызыл хоорай.

Арга-арыг аукционунуң организатору садыглаашкын эгелээриниң бетинде чылдагаанын чарлавайн, аңгы аукционнар саннарының талазы-биле арга-арыг аукционун эрттиреринден ойталап болур.

Арга-арыг аукционунуң тиилекчизи ойнап алган аукцион санының аукционга салыр талазы-биле ачыдузаны арга-арыг ажыл-агыйынга таарымчалыг эгидерин арга-арыг аукционунуң протоколунга ат салганының соонда, 20 хонуктуң иштинде чорудар хүлээлгелиг, арга-арыг фондузун ажыглааны дээш төлевирни бюджетче таарымчалыы-биле киирер болгаш арга-арыг ажыл-агыйындан ыяш кезер билетти (ордер) азы арга-арыг биледин алыр.

Арга-арыг аукционун эрттиреринiң айтырыгларының талазы-биле немелде медээлерни конкурс комиссиязының секретарындан алыр, адрези:

Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 122 а, каб 21. тел.: (839422) 3-32-44.

Арга-арыг фондузунуң сүмелеп турар участоктарының кыска характеристиказы

№ аукционнуң саны	Лесничество	Үндүрүп берген кварталдың №	Ыяштарның составы	Ажыглалыяштың хемчээли (куб.м.)	Эге өртээ (рубль)	Баш бурунгаар төлээн өртээ (рубль)
1.	«Кызылдың арга-арыг ажыл-агыйы» ФКА					20788
	Черби	270/2	10Л	1381	207878	
2.	«Тес-Хемниң арга-арыг ажыл-агыйы» ФКА					4576
	Шуурмак	218/6	8Л2Е+К	305	45757	
3.	«Барыын-Хемчиктиң арга-арыг ажыл-агыйы» ФКА					5295
	Аянгаты	61/4	10Л	353	52954	
4.	«Чадаананың арга-арыг ажыл-агыйы» ФКА					7738
	Чадаана	162/23	10Л	504	77381	
5.	«Таңдының арга-арыг ажыл-агыйы» ФКА					2961
	Хову-Аксы	57/24	10Л	195	29615	
6.	«Шагаан-Арыгның арга-арыг ажыл-агыйы» ФКА					3017
	Арыг-Үзүү	74/22	9Л1Б	210	30174	
7.	«Туранның арга-арыг ажыл-агыйы» ФКА					12644
	Туран	240/10	10Л+К	835	126439	
8.	«Балгазынның арга-арыг ажыл-агыйы» ФКА					4079
	Кызыл-Арыг	171/11;12	6Л3К1Е+Б	271	40792	
9.	«Тожунуң арга-арыг ажыл-агыйы» ФКА					23551
	Хам-Сыра	101/4а	9С1Л	1550	235512	
10.	«Каа-Хемниң арга-арыг ажыл-агыйы» ФКА					38819
	Сизим	135/8;9	8Л2Б	2595	388194	

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (февраль 1-ден 5-ке чедир) республиканың девискээринге 61 кем-херек үүлгедии бүрүткеттинген, оларның 31-и изии-биле истеп тодараттынган. Аар кем-херектерден 1 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыынга кара өжегээр хора чедирген 10 таварылга, 4 күштээшкин, 1 дээрбечи чорук, 10 үптээшкин, 17 оор чорук, 3 орук озал-ондаа болган. Наркотиктиг бүдүмел хавырган 7 таварылга бүрүткеттинген.

Февраль 2-де дежурный кезекке Кызылдың бир чурттакчызындан үптээшкин болганының дугайында дыңнадыг кирген. Баш удур билдингени-биле алырга, когараан кижи ол хүн Полевая кудумчузунда бир бажыңга шайлалгага киришкен. Арагалаашкынның түңнелинде ол норка шубазын, бөрт болгаш алдын кааталгаларын чидирген. Каразыттырып турар кижилер туттурган, бөрт болгаш кааталгаларны ээзинге эгиткен, шубаның кайда барганын тодарадып турар.

Ол-ла хүн Кызылга квартира оору болган. Квартираның эжиин балды-биле үрээш, аудиоаппаратураны оорлаан. Херекке когараан кижиниң 9 класста кожазы оол каразыттырып турар.

Февраль 2-ниң дүнезинде «Шивилиг» эрттирилге постузунга хыналда үезинде пассажирлер сөөртүп чораан автобуска 300 грамм гашиш ап чораан Красноярск хоорайның чурттакчызын туткан. Кеземче херээн оттурган. Ийи шак болганда, милиция ажылдакчылары КамАЗ-5330 машинаны хынап тура, 386 литр спирт холумактыг суук бүдүмелди хавырган. Кеземче херээн оттурган.

Февраль 3-те Тес-Хем кожуунуң эмнелгезинге эзирик кижиге бижектеткен Белдир-Арыг суурдан ийи кижини эккелген. Кем-херек үүлгедииниң дугайында шупту кезектерге дыңнадыышкынны кылган соонда, 27 харлыг кайда-даа ажылдавайн турар үптекчини Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң иштики хайгаарал кезээниң шагдаа ажылдакчылары туткан. Ол-ла хүн ийи эр кижи бир херээжен кижиниң норка бөргүн ушта соп алгаш барган. Үптекчилер таңныыл-пост албаныының шагдааларынга туттурган.

ТР-ниң ИХЯ-ныың парлалга албаны.

Автомобильдер өрттери көвүдээн

2005 чылда Кызыл хоорайга 294 өрт болган. Өрттерниң саны болгаш материалдыг когаралдың хемчээли мурнуку чылдардан улгаткан. Өрттер эң ылаңгыяда:

- от-биле оваарымча чок чоруктан;
- электри дерилгезин ажыглап тура, өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин хажытканындан;
- одалга суугуларын чогуур дүрүмнерни барымдаалавайн тутканындан болуп турар.

Эрткен чылда өрт болганының түңнелинде, угарлыг газка 16 кижи амы-тынындан чарылган. Оларның хөй кезии эзирик байдалга турган.

Автотранспортка болган өрттерниң саны канчаар-даа аажок көвүдээн. 2005 чылдың деңнелин 2004 чылга деңней алырга, автотранспорт өрттери барык 3 катап улгаткан. Чүгле 2005 чылдың декабрь 20-ден 2006 чылдың январь 20-ге чедир безин 7 өрт болган.

«Автомобиль — ол дээрге кааталга эвес, а шимчээшкинниң херексели-дир» дижир болгай, сөөлгү чылдарда Тывада автомототранспорттуң парыгы улгаткан. Өрттер санының өзүлдези чүгле ооң-биле эвес, транспорт херекселдериниң техниктиг байдалы-биле база холбашкан. Орук-транспорт озал-ондааның болгаш транспорт херекселдериниң өрттериниң когаралын баш бурунгаар планнаары болдунмас, оон чүгле Орук шимчээшкининиң болгаш өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагып, камгаланып болурунуң аргазы бар.

Автотранспортка өрттер кол нуруузунда соок үелерде автомашиналарны эргизип турар үеде база оларны хандырылга болгаш үзелге системазы үрелген байдалга турда ажыглаанындан болуп турар дээрзин кичээнгейге ап көрүңер.

Чижээ, эрткен чылдың декабрь 27-де УАЗ-1927 «Практик» автомашинага ооң хөделдирикчизиниң от бээр кезээ үрелгининден моторлуг кезээ болгаш кабиназы кыва берген.

2006 чылдың январь 4-те «Тувгаз» ААН-ниң УАЗ-452 автомашиназы ооң моторлуг кезээниң газтыг дерилгези үрелик болганындан өрттенген. Ол-ла хүн Ключевая кудумчузунда бир хуу бажыңның даштынга РАФ 22031 автомашинаның хөделдирикчизин адаандан электроплитка-биле эргизип турганының түңнелинде, өрт болган. Материалдыг когарал 80 муң рубль.

Ол бүгү — болуп турар өрттерниң чүгле кезии дээрзин айытпышаан, өрттү өжүреринiң орнунга, ону болдурбааны дээре дээрзин база катап сагындырып тура, өртке удур айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин хажытпазынче кыйгырып тур бис! Үрелик автомашинаны ажыглаан херээ бар бе дээрзин бодаңар. Автомашинаңарның үрелген механизмнерин үе-шаанда кылып алырын боттарыңарга удуртулга болдуруңар. Ол ышкаш септелге ажылдарын кылып тура, оваарымчалыг бооп, кичээнгейни кошкатпазы чугула. Транспорт эргизеринге ажыглавас херекселдер автомашинаңарже чоокшулатпаңар! Боттарыңарның автомашинаңарга камныг болуруңарже кыйгырбышаан, ак орукту күзедивис.

Руслан ДАВАА.
Кызыл хоорайның өрт хайгаарал албаныының күрүне инспектору.

Чагаалар аразындан

Ээзинге шынчы

Ыт чылы чедип келген. Ынчангаш бо чылын ыттар онзагай байдалга турары албан.

Мен ада-иемниң азырап чорааны чамдык ыттарының дугайын бижип көрейн. Бичии уруг чорумда, безерек калдар көстүктүг тыва уксаалыг кыс ыттыг чордувус. Ол хүндүс хой кадарар, кежээ аал коданынче бөрү шуут чагдатпас, кижи-даа келгенин эндевес, ээзинге шынчы чораан. Тарбаган тудуп алган болза, оозун эккелгеш, эжикти дырбактай кааптар. Аалдың уруглары үне халчып кээрге, ыдывыс эккелген тарбаганын өгнүң оң талазында каап алган олурар. Бис пат-ла өөрени берген бис. Эккелген тарбаганын ап аарывыска, ыдывыс дыка амырап, кудуруун чайып турар. Эки-ле ыт чораан. Аңаа аал ишти дыка ынак турган бис.

Ынчалза-даа чоорту ыдывыс кырып калган. Оон улаштыр ооң оглун азырап эгелээн бис. Сөөкке күш четпестеп, кырый берген авазын оглунуң азырап турганын база көрген бис. Оглу сөөктү буза дайнап бээрге, авазы чип аар болган. Шак ынчаар ыдывыс кырый бергеш безин элээн үр чурттаан. Оон ыңай Хартыга дээр ыдывыс база турду. Ыттар калчаарап турар үеде мал эмчилери ону (ыдывыс аарбаан-даа турган) өлүр сыкыртып кааптар дээш тудуп чадап каан. Угаанныг ыт тайгаже дезе бергеш, чүвениң хөлү эрте бээрге чанып келген. Ол ыдывыс база аажок хой кадарар турган. Бо ыттарывыс тыва уксаалыг турган. Тыва уксаалыг ыттарның ховартап бар чыдары дыка хомуданчыг. Оларны үнелеп, көвүдедир азыраары күзенчиг.

Байлак ИРГИТ.
Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хая суур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Өшкү-Саар Аракчааевна Ооржакка ооң өөнүң ээзи

Ким-оол Чинзеевич
ООРЖАКТЫҢ

электен мөчээни-биле ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Чазаа күш-ажылдың хоочуну

Тунгар-оол Хүлер-оолович
МОНГУШТУҢ

электен мөчээни-биле ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы «Мөген-Бүрен» КУБ-тун директору Өшкү-Саар Аракчааевна Ооржакка ооң өөнүң ээзи

Ким-оол Чинзеевич
ООРЖАКТЫҢ

электен мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru
Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы —1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлеттүр килдистери —1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 9516. Чагыг 13.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.